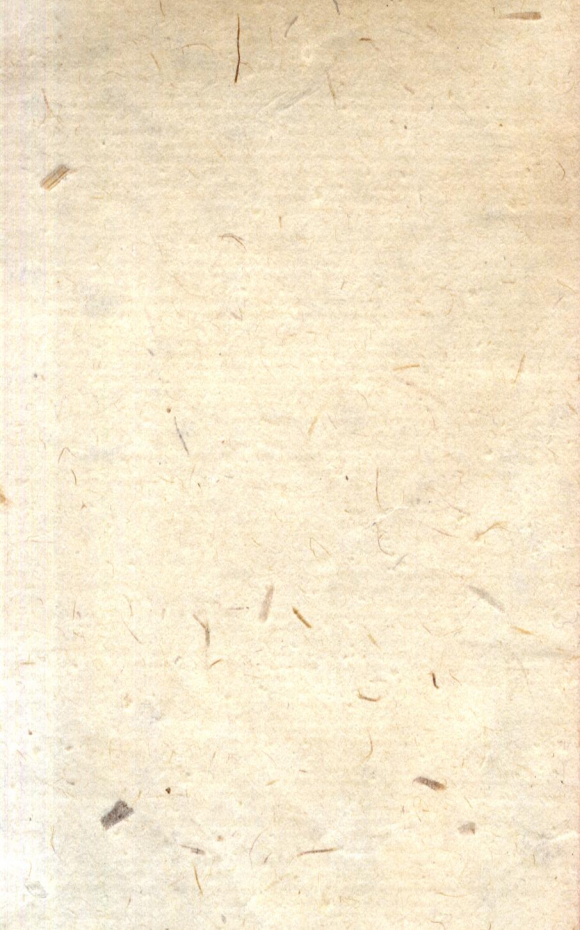

Панщина та її скасування 1848 р. В ГАЛИЧИНІ.

Написав

Др. Іван Франко.

Друге, поправлене виданє.

У ЛЬВОВІ, 1913.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

**Панщина та її скасування 1848 р.
В ГАЛИЧИНІ.**

Написав

Др. Іван Франко.

Друге, поправлене виданє.

У ЛЬВОВІ, 1913.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

9+321.3(09)+321.914.2(09)](с47.74)

4. —

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№. И- 34 299

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

566ф

И
17-168
2161

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

Передмова до другого видання.

Перше виданє отсеї книжки вийшло 1898 р., в 50-і роковини знесеня панщини, накладом львівського освітнього товариства „Просвіта“. Виділ того товариства для вшанованя роковин сеї важної історичної події розписав був премію з фонду імени Стефана Дубравського за найліпшу працю про історію панщини, але коли я предложив свою працю голові того Товариства д. Юліянови Романчукови, і після його реферату доповнив її відповідно до вимогів виділу, виділ не признав мені премії, вимовляючи ся тим, що книжка має політичний характер, і не пустив моєї книжки в звичайній серії видань „Просьвіти“, в якій дав натомісь у руки народови в 10000 примірників дуже маловартну брошуру Любомира Селянського, а мою книжку пустив окремим,

надпорядковим виданєм у 5000 примірників і дав менї за неї дуже скромний гонорар, здаєть ся, не більше, як 120 ринських. Не признаючи менї за мою працю премії Ст. Дубравського, виділ „Просьвіти“ занедбав також свій обовязок повідомити про своє рішенє та його причину живого ще тоді фундатора, який на мою думку був на стілько тяжучий чоловік, що міг би був пізнати, що моя книжка не має політичного характеру, а її преміюванє не грозило би „Просьвіті“ ніякою небезпекою.

Від того часу минуло вже 14 літ. Не вважаючи на таку невластиву конкуренцію, яку зробив їй сам виділ „Просьвіти“ своїм черговим виданєм, вона розійшла ся вже досить давно. Розумієть ся, що виділ „Просьвіти“ не подумав про нове її виданє; потребу нового видання відчула „Українсько-руська Видавнича Спілка“, якої дирекція ще 1911 року ухвалила приступити до нього. Сповняючи ухвалу дирекції я випускаю в світ отсе друге виданє в головному без змін окрім доконечних поправок, та без доповнень, полишаючи їх для дальших публікацій. Деякі важні моменти історії наслідків панщини, пр. історія сервітутової справи, лишають ся

й доси невиясненими, а одна з них, історія пропінації, не вважаючи на доконаний красою репрезентацією її викуп, не перестала й доси бути пекучою справою нашого народного життя. Може колись доведеться мені обробити спеціально ще й ті обі справи, так характеристичні для розвою галицьких економічних та політичних відносин. Одну з найтемніших справ із давнішої історії панщини в часі австрійського пановання, а власне історію громадських шпихлів у Галичині, я обробив спеціально, одержавши щасливим випадком цінний архівний матеріал для неї, в окремій книжці п. з. „Громадські шпихлі в Галичині 1784—1840“, що вийшла у Львові 1907 р. як другий том „Українсько-руського Архіва“. Може який подібний щасливий випадок допоможе також до оброблення безмірно важнішої справи сервітутової.

Львів, 1. марта 1913.

Іван Франко.

Передмова до першого видання.

Отся книжечка була написана в грудню 1897 року. Мені давно бажало ся подати нашому селянству ясно, приступно та без надто великої вчености розказану історію селянського стану, і я довгі літа збирав потрібні книжки, а то й писані жерела та устні оповідання, що могли би придати ся для такої праці. Та про те хто знає, чи швидко був би я взяв ся до неї, як би не конкурс, розписаний товариством „Просьвітою“ на написане популярної історії панщини та її знесеня в нашім краю.

Моя праця вийшла може трохи не така, якої собі бажав виділ „Просьвіти“ устанавляючи той конкурс. Я вважав потрібним дати читачеві не так оповіданє про само знесенє панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взяла ся панщина в нашім

краю, чим вона була для нашого народу, хто й як працював над її піддержанєм та заостренєм, а хто над її обмеженєм і знесенєм.

Історія панщини в Галичині від 1772 року аж до 1848 і ще далше, се, можна сказати, головна часть історії руського народу, бо-ж власне сей народ, хлопський, майже весь гнув ся під її ярмом. От тим то мені прийшло ся в сьому оповіданю порушити багато ріжнородних справ, вияснювати ріжні закони та постанови, згадувати про таке, що не тільки простому народови, але й значній части наших інтелігентних людей відоме дуже мало. Се було причиною, що виділ „Просьвіти“ поручив мені додати до мого оповіданя ще вказівки на ті книжки та папери, з яких я черпав свої відомости. Я радо згодив ся на те, бо через те, надію ся, моя книжечка буде пожиточна не тільки для селян, що будуть читати саме оповіданє, але й для тих інтелігентних людей, котрі або хотіли би переконати ся, чи правду я пописав і чи не перебрехав дечого на чию будь користь або некористь, або котрі хотіли би докладнійше розглянути ся в тих справах, що порушені мною ось тут лише злегка.

Щиро бажаю, аби таких людей було як найбільше. Історія нашого селянства, особливо за остатніх сто лїт, так мало ще оброблена, а так багато дечому може нас навчити, що чим пильнїйше і чим з більшими силами візьмемо ся до неї, тим лїпше.

Бажаючи зробити свою книжечку не тільки зрозумілою для нашого освіченого селянства, але також не надто широкою, не надто важкою для пам'яті, я пильнував, аби оповідати тільки про найважнїйші справи, не вдавати ся в дрібнїйші, хоч не раз дуже важні речі, не заходити там, де для самих учених нема ще певности і де найлекше поблудити. Я держав ся головно постанов самих законів — польських а потім австрійських, і подавав для їх пояснення тільки те, що найпотрїбнїйше.

Зі спокійним сумлїнем можу сказати, що я бажав подати своїм читачам тільки голу, щиру правду, а не хотїв навертати їх ні на яку — чи хлопську, чи панську, чи урядницьку віру. Коли панщизняні дідичі або урядники в мойому оповіданю не являють ся в рожевім світлі — я тому не винен. Я певно не для власної приємности малював їх так; їх власні діла й слова, то були

фарби, які я накладав на свій малюнок. Я не був сліпий і на хиби селян, о скільки вони проявляли ся і о скільки їх поправа залежала від них самих.

Одну хибу має моє оповіданє і я признаю ся до неї тут, з гори. Я не порівнював наших відносин із тими, які були по інших краях. На се часто бють польські патріоти; коли згадати про нещасливу долю селянства в старій Польщі, вони кличуть: „Адже-ж у інших краях у тім часі бувало ще й гірше!“ Може й так, та ті патріоти промовчують, що в інших краях люди далеко швидше взяли ся перемінювати гірше на ліпше, а в Польщі ще й тепер не мало таких добродіїв, що не можуть переболіти „неправного“ скасування панщини і раді би коли не в тій то в іншій формі завернути назад панщизняні порядки. Я не перечу: порівнанє польських порядків із тими, які були по інших краях, могло би бути пожиточне й цікаве, та мусіло би значно розширити обєм книжки, а практично для нас воно й не потрібне. Досить буде сказати загально, що й по інших краях селянству жило ся не весело, а поперед усього пізнати добре, як жило ся власне нашому селянству. Пізнавши

свою біду ми вже лекше колись зможемо порівняти її з чужою, а може сею дорогою дійдемо й до другого порівняня: як інші люди бороли ся з тою бідою і як ми терпіли її та терпимо й доси.

У Львові д. 1. марта 1898 р.

Др. Іван Франко.

І. Що таке була панщина?

Дня 3. (15.) мая обходить наш народ по многих селах памятку знесеня панщини. Се велике свято і повинно стати ся всенароднім, правдиво хлопським святом. Чим більше буде наш народ доходити до свідомости своїх прав і інтересів, тим величнійше буде обходити памятку того дня, що дав йому можливість розвою, дав йому людську й господарську свободу. Бажаючи розповісти Вам, дорогі брати, про важність того дня, я почну від пояснення, що таке була панщина і яке було під нею положенє хлопа.

Коли згадати нашим старим людям про панщину, то вони поперед усього пригадають, що панщина — то був такий порядок, при котрім хлоп мусів робити панови. Воно справді так було, але робота на панськім полі була тільки

одним проявом панщизняного порядку. Люди теперішнього покоління, що вже не затирили того порядку, не легко можуть уявити собі його і мусять добре пошпортати в старих книгах і паперах, поки відгребуть його повний образ.

Перша, основна річ у пащизнянім порядку була та, що законом признана була нерівність між людьми: признано було одних повноправними, панами, а решту людей так чи сяк неповноправними. Се відносило ся не до самого тільки хлопа. Цісар у державі мав необмежене право, сам займав ся і заграничною політикою і школами і судівництвом і військом, дорогами й торгівлею, — одним словом, усіми державними справами. Правда, він держав собі міністрів, котрих сам вибирав і котрі тільки перед ним були одвічальні; але вони були тільки цісарські порадики і цісар не мусів їх слухати, але міг і без них робити, що хотів.

Урядники були, так сказати, цісарські очі, вуха й руки, і вся держава була по закону цісарська власність; держава була для цісаря, а не цісар для держави. Сам народ, сама суспільність не повинні були мішати ся до цісар-

ського правління. Тільки для поради цісареві, для висказування жадань (постулятів) деяких (не всіх!) верств народа істнували по краях сойми шляхотські або постулятові. Ті сойми збирали ся звичайно раз на рік, на два або три дні, вислухували запевнень про те, що цісар як батько любить своїх підданих і дбає про їх добро, і ухвалювали резолюції, в котрих порушувано деякі краєві справи, тай то лиш такі, які правительство захотіло допустити до порушення. До участі в тих соймах були допущені тільки повноправні піддані (тоді всі були не горожанами держави, а тільки підданими цісарськими), то значить шляхта й висше духовенство, єпископи та каноніки. Єпископи засідали там без вибору, а з каноніків вибрано найстарших і найсмирнійших, аби не трафив ся між ними такий, котрий би захотів упімнути ся за кривдами селян або бодай низшого, сільського духовенства.

Міщани, купці, Жиди не мали доступу до того сойму з виємком бурмістра Львова, котрий не був вибираний, а тільки був іменований урядом. Міщани мали й окрім того менші права від шляхти. Правда, панщини вони не

робили, але з виємком кількох більших „вільних“ міст мусіли крім державного податку платити домовий чинш панам дідичам. Значить, пани були хоч у частині властителями не тільки селян, але й міщан, мали право жадати від них частини їх праці — не за якусь свою заслугу, а тільки з того титулу, що пан уродився в палацу, а міщанин у простій хаті і ніби то жив на панському ґрунті.

Ще більше обмежені права мали Жиди. Правда, панщини й вони не робили так само, як міщани, а тільки платили чинш, а в додатку за те, що були Жидами, мусіли платити особний податок, так зване свічкове; сей податок звався так від того, що його вимірювали після того, кілька котрий Жид свічок засвічує в шабас. Окрім того ще Жиди не мали права жити на селі, бути урядниками, ходити до висших шкіл, бути офіцерами у війську, — одним словом, були правдивими мачошиними дітьми в державі. Правда, Жиди вміли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали коршми, хоч се було їм виразно заборонено; але робили се тільки з відома і з волі панів шляхтичів, котрі з давен давна, ще в старій

Польщі, привикли були не рушити ся ані кроку без Жида і котрих не відучили від того кроваві лекції Хмельниччини та Гайдамаччини, де народній гнів у однаковій мірі обертав ся проти панської самоволі, як і проти жидівського визиску та збиткованя. Та про те Жиди не мали однакових прав із іншими горожанами, а обходячи несправедливі закони вони тільки приучували ся до шахрайства, приучували ся не шанувати й обходити також справедливі закони. Тож коли ті несправедливі, просто на Жидів вимірені закони були покасовані, по троха в 1848 р. а до решти аж у 1867, коли Жиди на папері стали рівноправними горожанами, показало ся швидко, що вони зуміли ту рівноправність обернути так, що витягали з неї для себе далеко більше користи, а поносили менше тягарів, ніж християни.

Та весь тягар тої суспільної нерівності і кривди в найповнішій мірі спадав на той стан, котрий у книгах і письмах уже й тоді вважали основою, прогодівником цілої суспільности, — на стан селянський. Нерівність, що була основою панщизняного порядку, на хлопах відбивала ся найтяжше. Правда,

під Австрією хлопови стало троха легше, ніж було під Польщею; хлоп не був уже панська власність і хлопський ґрунт не був панська власність; та проте все таки хлопські права були мало чим більші від прав робучої худоби. Хто держить робучу худобу, мусить дати їй їсти, запевнити їй яку таку стайню, бо инакше худоба пропаде і його буде страта. Оттак за панщизняних часів хлоп мав поле й хату, аби з того і на тім жив і працював; але по за тим він належав до пана. Тай не можна сказати „мав“ так, як ми се тепер розуміємо. Поле, хата, навіть худоба були тільки на половину його власність; зверхню власність над усім тим мав пан. Він був немов опікуном того хлопа; без панського дозволу хлоп не міг ані продати ані замінити ані ділити, ані побільшувати ані вменшувати своєї власности. Без панського дозволу він не міг навіть женити ся. Його праця, даремна, безплатна була панським капіталом. Хлоп обов'язаний був робити панщину, хоч самі пани вже й позабували, за що він її робить. Одні казали, що за той ґрунт, на котрім сидить і котрий, мовляв, був панська власність; другі казали, що за ту обо-

рону, яку колись пани давали хлопови від Татар та всяких грабівників, а врешті інші казали по просту, що то так Бог дав, що так з віку-правіку встановлено, аби хлоп робив на пана, що то таке вже натуральне право.

Крім роботи пішої або тяглої — як до заможности хлопа — пани вибирали від хлопа ще державні податки і побирали для себе ріжнородні данини: кури, яйця, мітки, мід, хміль і інші хлопські вироби. Все те було позаписуване в таких реєстрах, що звалися інвентарії, і належало ся панови законом. Та крім того деякі пани видумували нові данини й тягарі не записані в інвентаріях: посиляли тяглих господарів безплатно і на їх власний кошт у далекі дороги з панським добром, а піших уживали як післанців, змушували їх працювати на панськім більше, ніж було приписано в інвентаріях, гнали на роботу навіть у неділі і в рочисті свята. Надто деякі пани мали звичай розділювати зі своїх горалень горівку на хлопів: річно мусів хлоп узяти й випити стілько а стілько кварт чи гарців і, розуміє ся, заплатити або відробити. Таким делікатним способом пани приучували нашого хлопа довгі часи до

п'янства, аби потому могли сказати всім тим, що хотіли поправи хлопської долі: „Що? Ви хочете для хлопа людських прав? Глядіть, яке то „*obrzydliwe bydlę!*“ Правда, австрійський уряд багато разів забороняв сей гарний звичай не приписаний у жаднім інвентарі, але звичай держав ся декуди аж до самого 1848 року.

Хлоп не мав права свобідно переходити з місця на місце, він був привязаний до своєї рілі. Коли йому було дуже зле у пана, він не раз утікав, але в такім разі тратив свій ґрунт і хату, робив ся голим жебраком, волоцюгою, опришком. Тільки за панським дозволом міг хлоп перебрати ся з одного села в друге, та мусів панови замісь себе дати на свій ґрунт иншого господаря. Так само не міг хлоп без панського дозволу давати дітий до школи до міста. В загалі пани не любили письменних панщизняків; навіть такі, що в селі десь від дяка навчили ся троха читати та писати, були їм дуже немілі і вони старали ся віддавати їх чим борше до війська. А до війська брали тоді з разу на 20, пізнійше на 12 літ: Значить, хто раз пішов тай то ще в чужі краї, той уже рідко коли вернув.

Тільки пан сам мав право давати хлопських дїтий чи то до ремесла, аби потім мати з них своїх власних ремісників, чи й до висших шкіл; але уряд не приймав хлопських дїтий до висших шкіл, поки пан не посвідчив на письмі, що звільняє того хлопця від панщини. Тай то бувало так, що хлопський син уже був у висших школах, а потім на раз чимось панови не сподобався, той велів йому вертати до села, гнати його на панщину, а потім віддавав до війська.

Хлопський ґрунт після австрійських законів не був панською власністю: пан не міг його самовільно від хлопа відібрати або дарувати комусь іншому або прилучити до свого власного ґрунту. Але той ґрунт так само не був і хлопською власністю в такім значіню, як ми се нині розуміємо. Хлоп мав на нїм жиги, відроблювати з него панщину і давати данини та платити урядовий податок, так звану „урбарію“; але не міг того ґрунту ані продати, ані дарувати, ані своїм дітям тестаментом переказати, ані поділити; на все те треба було панського дозволу. Хлоп не міг на свій ґрунт зтягнути позички, не міг його поправити. Він був справді ху-

добою, що пасе ся на ґрунті, але не може сказати, що се її ґрунт.

Коли який хлоп утік від пана з жінкою й дітьми, то полишений ним ґрунт називав ся пустою. Пан не мав права прилучити його до свого ґрунту, але був обов'язаний осадити там якогось иншого хлопа.

Цісарські патенти дуже остро наказували, аби обшир хлопських, так званих рустікальних ґрунтів не зменшував ся, а обшир панських, домінікальних ґрунтів не збільшував ся коштом хлопських. Та про те дуже багато таких пусток пани таки поприлучували до своїх ґрунтів, позасаджували лісом або позаорювали.

Пан мав над хлопом право суду, надзору й опіки. Він сповняв супроти хлопа все те, що нині сповняють староства, ради повітові, повітові суди й низші податкові уряди. Пан сам або через свого мандатора стягав із хлопів цісарський податок, вибирав рекрута, іменував громадї вїйта й присяжних, розділював і казав виконувати шарварки, накидав фірманки, посилав людей на варті, організував погоні за злодіями та конокрадами, провадив вступні слїдства з усякими злочинцями,

мав право вязнити підозрених. Окрім того мав пан над хлопами право вітцівське — патрімоніяльне, т. зн. міг їх карати на тілі, і на лихо ніякий закон не обмежував розміру тої кари.

Так виглядав той порядок, за котрим деякі наші пани й досі зітхають, вважаючи його найвідповіднішим для себе. Хлопи не дармо проклинали той порядок і доси проклинають його в піснях і оповіданнях; не дармо по скасованню панщини ставили хрести і під ними закопували панщину в виді фляшки з горівкою. Панщина для хлопа значила ненастанну кривду, темноту, здичіне і втрату почуття людської гідності. Бодай такі порядки нікому й не снили ся!

Та запитаєте може: відки-ж узяли ся, з яких соків вирости ті порядки? Як се могло стати ся, що величезна більшість народа могла потрапити в такий негідний стан, у таку власть малої меншости? Попробую на се відповісти коротеньким історичним оглядом.

II. Панщина в старій Польщі.

Як жило ся нашим хліборобам у давню давнину, в часах самотійних князів руських? Вповні докладних відомостей про се не маємо, але з деяких свідоцтв можемо догадувати ся, що в дуже давніх часах наші люди жили родами, так як і тепер іще живуть декуди в горах. У кождім роді був старшина — чи то батько, чи старший брат; він порядкував працю всіх у роді, держав у своїх руках здобутки тої праці і видавав їх для спільного вжитку; розсуджував спори між членами роду і відповідав за весь рід на-зверх. З часом кілька чи кільканацять таких родів, що жили обік себе, злучено в „волость“. Для ліпшої безпеки волость ділила ся на „десятки“ або „сотки“, що мали своїх „десятських“ та „сотських“. Усі ті нові поділи, dokonані князями,

не порушували свободи тодішніх хліборобів. Вони жили собі далше по давньому, в родах, і тільки були обов'язані платити князеві данину — чи натурою, чи грішми. Зрештою вони не знали над собою ніякого пана; в разі небезпеки йшли всі до війни, хто міг носити оружжя; решта ховала ся чи то в укріплені місця („городи“), чи по лісах та дебрах,

Та ось ненастанні війни руських князів між собою і з сусідами, часті напади на Русь хижих степових кочовників, а особливо Половців, а також Литовців, Ляхів та Угрів у XI, XII і XIII віках викликали значні зміни в громадському устрою Руси і в життю руських хліборобів. З одного боку повстал верства людей, що чи то ходячи з князями на війни забогатіли з награбованого добра, чи доробила ся купецтвом або яким иншим промислом, а з другого боку велика маса селянства страшенно збідніла. Воюючи з чужими племенами, Русини брали чимало людей до неволі; своїх свободних людей до неволі не забирали. Коли такого невільника не викупила його рідня, його або продавали на торзї, або осаджували на ґрунті. Поперед усього чинили

се князі, котрим після щасливого походу з поділу припадала головна часть здобичі. Таким способом обік стародавніх свобідних осель повставали нові, заселені княжими невільниками, так званими смердами. Ті села були вже приватним маєтком князя. Вони не жили родами, як свобідні, і не судили ся своїм родовим судом, але стояли під управою князівських тіунів.

За прикладом князів почали швидко й богатші князівські дружинники, що нагарбали в війнах багато добра й полоняників, а далі й купці, що могли на торгах накупити таких воєнних невільників, осаджувати свої власні села. Пустої землі в ту пору було дуже багато і вона не мала майже ніякої ціни і не належала ні до кого. Таким способом по при свобідні села повстало чим раз більше невільницьких, у котрих люди робили не на себе, а на свого пана, а з плодів власної праці одержували лише стільки, аби могли жити. В тих селах усе: і земля (управлена!) і худоба й будинки й знаряди й плоди й самі люди — була панська власність. Пани, що повставали таким способом чи то з вояків, чи з богачів, називали

ся болярами (від слова болій — більший) або боярами.

Та майже рівночасно з повстанєм тих бояр бачимо ще одну появу, котра на перший погляд могла би декого дуже здивувати. В XII і XIII віках, аж до великого татарського погрому 1241 року, число свободних осель і свободних селян на Русі швидко меншає, а число невольних хліборобів дуже швидко більшає. Свобідні люди чи добровільно чи недобровільно переходять у стан невольників або на половину невольних людий. Можна би сему дивувати ся, як би ми не бачили тої самої появи й по інших європейських краях у давніх часах. У старій Греції так само як і у Франції і в Німеччині при переході з кочового стану до рільничого рільнича людність була з разу свободна, а за яких 100—200 літ майже вся була в неволі у богатих панів, і то без оружної сили, без завоювання. Се стало ся головнo тим, що через ненастанні війни та людність страшенно збідніла, і не можучи поносити наложених на неї державних тягарів, яких не знала давнійше, задовжувала ся у богачів і за невиплату довгів попадала в невольництво. Вартість людської праці і люд-

ського життя в таких часах бувала дуже мала, натомість вартість грошей і всяких продуктів дуже велика; за позичені гроші богачі вимагали такого проценту, якого довжник ніколи не в стані був сплатити. Те саме було і в старій Руси, де за визичену вівцю довжник по році повинен був звернути 12 овець і 12 баранів, а де закон приписував, що в разі невиплати довгу свободний чоловік робився невільником свого вірителя.¹⁾

Особливо у нас, у Червоній Руси, в нинішній Галичині, ся переміна вільних хліборобів на невільників перед роком 1240 була dokonана повнійше, ніж по інших частях Руси. Про се переконує нас те явище, що власне у нас, у Галичі, Перемишлі та інших червоно-руських князівствах, бояри мали найбільшу силу, коверзували князями, змояляли ся то з Уграми, то з Ляхами, то з заграничними князями проти своїх, і не знаходили посеред простого люду нікого, хто міг би їм оперти ся. Татарські напади і татарська зверхність, під

¹⁾ Про се диви Н. Хлѣбниковъ, Общество и государство въ до-монгольскій періодъ русской исторіи. С. Петербургъ 1872; С. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ і т. и.

яку підпав наш край на яких півтора-ста літ (від 1241 до 1383, т. є. до завоювання Червоної Руси польським королем Казимиром Великим), хоч опустошили значні простори, та про те зробили деяку полекшу хліборобам, бо або винищили, або геть прикоротили гордих та здирливих бояр.

З кінцем XIV. віку наша країна підійшла під панованє Польщі, де тим часом суспільний розвій пішов був зовсім іншою дорогою. І в Польщі з початку селянство було свободне і жило родами, незалежне ні від кого. Для спільних потреб такі роди селили ся близько себе і творили села, а кілька сумежних сіл лучило ся знов до купи в так зване ополє. Головне село в тім ополю називало ся ч о л о. Та прийнявши християнство з Німеччини, польські князі й вояки почали ще від X. віку переймати й німецькі громадські порядки. В Німеччині панував так названий феодалний порядок, котрий полягав на тім, що король уважав ся властителем усеї землі, яка була в його державі, разом із прикріпленими до неї хліборобами. За воєнні чи які інші заслуги він надавав частки тої землі поодиноким своїм воякам і достойникам,

надавав, розумієть ся. разом із оселеними на тій землі людьми, надавав не на віки, а тільки як досмертщину. Таке наданє називало ся з німецька лено (позичене), а з латинська *feudum*. Вояк наділений великим обширом такої королівської чи властиво коронної землі міг своєю чергою надавати менші шматки своїм дружинникам та прислужникам, що за те були обов'язані служити в війні і платити данини вже не королеви, а йому. Такий наділений міг знов із свого лена наділяти частками ще менших посідачів. Так творила ся правдива драбина, що йшла від найдрібніших свобідних феодалів аж до найвисшого — короля. Хлібороби не були невільниками, але не були й свобідними. Вони були прикріплені до рілі, мусіли безплатно робити і служити тому панови, що володів їх землею, але рівночасно як власність не того пана, лише корони, мали за собою опіку й охорону коронного уряду й закона.¹⁾

Стикаючи ся з Німцями і борючи ся з ними за свою самотійність, Польща

¹⁾ Див. S. Smolka. Początki feudalizmu. Lwów 1874.

від X. до XIII. віку виробила у себе порядки дечим подібні до німецьких, а дечим значно гірші для хліборобів. І тут наступив різкий розділ між станом хліборобським і лицарським, що з німецька прозвав себе шляхтою (від німецького слова *Geschlecht* — рід); і тут короля почали вважати властителем усеї землі і всіх людей у краю. Та виділивши ся з рівноправного хліборобського народу, шляхта не утворила тут феодальної драбини, як у Німеччині та інших західніх краях, але виробила так звану шляхетську рівність, котра не позволяла багатшому шляхтичеві підносити ся по над біднішим. Завзято пильнуючи тої рівности, польська шляхта дбала про те, аби ніякий посдинокий її член не міг від короля одержати якихось більших прав, ніж мали інші; що одержав один, се мусіли одержати також усі інші. Таким способом вийшло таке, що шляхта рівною лавою перла з одного боку до стіснення королівської власти, а з другого до обмеження й знівечення свободи всеї нешляхетської, а головно всеї хліборобської людности.¹⁾

¹⁾ В. Б. Антоновичъ, Изслѣдованіе о крестьянахъ въ Югозападной Россіи, Кієвъ, 1870, ст. 3.

Можна сказати, що одно й друге удалось їй у повні і остаточно довело Польщу до упадку.

Аби показати, як польська шляхта від самого XIV. віку рішучо й ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів, приведу тут за порядком важніші ухвали шляхетських соймів і королівські закони, вимушені шляхтою від королів перед їх коронацією.

Ще в XII. віці, за пановання короля Болеслава I. з'їзд у Ленчиці 1180 року ухвалив просити у папи Олександра III. дозволу на те, аби можна було кидати церковну клятву на тих шляхтичів, що кривдять селян на їх маєтку.¹⁾ Може воно й не диво, що в тих воєнних часах лицарі надуживали свого лицарства на селянах; та все таки диво, що навіть такий моторний король, як Болеслав I, не міг дати собі ради з тими лицарями і мусів на те аж просити помочи папи.

З того, що знаємо про стан польського селянства до половини XIV. віку, виходить, що воно було ще досить свободне, підлягало князівським або коро-

¹⁾ I. B. Ostrowski, *Badania krytyczno-historyczne i literackie*, Berlin 1870, t. II., 97.

лівським судам, могло переходити з місця на місце і крім державного податку 12 грошів від лану платило дідичеві поголовне, та не робило панщини.¹⁾ Селянин був паном своєї землі, міг передавати її своїм дітям, і пан не смів йому ані його дітям відбирати її. Селянин мав право висилати своїх синів до міста, на науку, до ремесла. Та вже тоді шляхта перла крок за кроком ломати ті свободи.

Статут Казимира Великого, виданий у Вісліці 1347 року обмежує свободу селян переходити з одного місця на інше. „Коли-б усі селяни мали необмежене право вільного переходу — читаємо в тім статуті, — то панські лани лежали би необроблені“²⁾. Задля того сей „król chłopców“ присуджує, що найбільше один або два селяни в році, коло Різдва, можуть покинути село і без панського дозволу. Тільки в такому разі, коли би пан насилував жінок або доньок селянських, коли би грабував, забирав і присвоював собі селянське добро, коли би через цілий рік був під

¹⁾ Антоновичъ, тамже ст. 6.

²⁾ Helcel, Starodawne prawa polskiego pomniki, t. I; I. B. z Pobujan, Badania V., 27.

церковною клятвою, могли селяни бути свободні і покинувши свої ґрунти забирати ся, куди їм любо.

Як бачите, вже тоді пан міг допустити ся на селянині насильства, рабунку, а за те не мав иншої кари понад те, що селянин міг свободно втекти від него, лишаючи йому свою землю. З иншої постанови того самого статута видно, що пани вже тоді почали привикати до того, аби хлопську землю вважати своєю. Статут Вісліцький пише: „Заховуєть ся декуди поганий звичай, що маєток бездітного кметя по його смерті забирає пан. Уважаючи сей звичай противним правді і безглуздим, постановляємо, що маєток має бути віддаваний своякам, як наказує право й справедливість.“¹⁾

По смерті Казимира Польща зробила ся такою монархією, де шляхта вибирала собі королів. Звичайно при таких виборі вона пильнувала, аби у нового короля виторгувати для себе як найбільше користий. Сей контракт із королем звав ся *pacta conventa* (заклучена умова) і його король мусів запри-

¹⁾ Helcel, I; Ostrowski z Pobujan, Badania V, 27.

сягти при коронації. Зараз перший вибраний король, Людвік угорський, на з'їзді в Кошицях 1374 р. признав шляхті обік інших важних прав також те, що з ланового, яке доси селяни платили до державного скарбу, від тепер тільки 2 гроші мали йти для держави, а 10 для дідича¹⁾.

Перші невиразні сліди панщини, т. є. даремної роботизни кметів на панських ланах бачимо аж при кінці XIV віку і то на самім заході Польщі, в Познанщині. В середній Польщі, а Мазовші у-перве заведено панщину на з'їзді в Ленчиці 1421 року, і то по одному дневи на тиждень від лану, по пів дня від пів лану селянської власности²⁾. Був се незвичайний, нечуваний давнійше тягар для селян. Вони починають тікати зі своїх ґрунтів, ховати ся до міст, і ось Пйотрковський сойм 1496 р. заказує містам давати захист таким тікачам³⁾ і рівночасно постановляє, що хлопські сини не могли бути висшими духовними, каноніками, пробощами, а можуть бути ними тільки барони й шляхтичі, бо через настанов-

¹⁾ Антоновичъ, вказ. кн. 6.

²⁾ Ostrowski, Badania V, 135, 136.

³⁾ Volumina legum I, 253.

люване хлопських синів на такі духовні гідности „робить ся заколот серед підданого нам поспільства“. Сю ухвалу ще скріплено на зїзді в Радомі 1505 р. тим додатком, що такі духовні з хлопського роду могли би ставати в обороні своїх пригноблених братів і свояків селян. А коли би який хлопський син підступом дістав ся на таку впливову гідність, то тратить маєток і має бути вигнаний із краю. Ся ухвала, видно, дуже подобала ся шляхті, бо в р. 1510 її повторено на соймі Краківськім, а 1538 і 1550 на соймах Пйотрковських¹⁾.

Ухвалою сойму Пйотрковського 1496 заборонено селянам утікати за границю. Кождий шляхтич мав право такого втікача безкарно зловити і примусити до роботи; сей сам наказ повторено й на соймі в Радомі додаючи виразно, що зловлений утікач мусить робити безплатно у того, хто його зловив, — розумієть ся, поки його не відбере його властивий пан²⁾.

На тім самім Пйотрковськім соймі було постановлено, що тільки один син із хлопської родини може за дозволом

¹⁾ Vol. leg. I., 366, 410, 503.

²⁾ Vol. leg. I., 253.

пана йти до міста, до науки чи ремесла. Одинак мусить лишити ся в селї. Скінчивши науку, хлопський син мусить назад вернути в село і тільки тоді, узи-скавши дозвіл від пана, може йти де хоче і шукати собі зарібку¹⁾. І сю ухвалу повторив сойм Радомський 1503 р. з додатком, що коли би такий хлопський син утік без панського дозволу, має бути зловлений і без суду, без права відданий назад панови. А ухвалою сойму Радомського 1505 р. скасовано зовсім застережене ще Казимиром Великим право, котре хоч одному підданому в році позволяло вийти з села без дозволу пана²⁾. Та й сего шляхті було за богато, бо на соймі в Бидгощи 1511 р. скасовано сю постанову „як мало справедливу і противну загальній (тоб-то шляхетській) свободі“. Вже сойм 1519 р. постановляє, що селян і селянських синів, котрі шукають зарібку по містах, повинні міські уряди ловити і змушувати до роботи при будові укріплень, а се тому, аби шляхта не терпіла через не-

¹⁾ Vol. leg. I., 259.

²⁾ M. Bobrzyński, Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce (Rocznik Akademii umiejętności w Krakowie 1891 – 92. стр. 153 – 195).

достаток слуг і робітників¹⁾). А в ухвалі сойму Краківського 1532 р. сказано виразно, що треба ловити не тільки кметів, але й кметівських синів, коли не мають від пана дозволу на вихід із села. „Зловлені — говорить ся в тій ухвалі — мають працювати, поки властитель не відбере свого селянина“. Сю ухвалу сойм оправдує тим сумним явищем, що „через злосливість кметів-утікачів пани не мають слуг і робітників“²⁾). Злосливі селяни! Не хотіли бути невольниками!

Чому як раз від 1496 р. починається той напір шляхти на свободу селянства? М. Бобжинський вияснює се тим, що не довго перед тим, 1466 р., Польща здобула собі Торунь і доступ до Балтійського моря. Тепер можна було подумати про розвій торгівлі, особливо збіжем. Польські шляхтичі, що доси займали ся головно війною та ловами, зрозуміли важність управи ланів, а для управи треба їм було дешевих і послушних робітників. До сего вели три дороги: треба було привязати селян до землі, відняти їм особисту свободу і наложити на них обов'язок без-

¹⁾ Ostrowski, Badania V, 30.

²⁾ Vol. leg. I., 503: Ostrowski, Badania V, 29.

³⁾ Там-же.

платної праці на пана. До всего того вже були початки зроблені давнійше; від 1496 до 1520 прийшла доба завершення ганебної будови — цілковитого поневолення польського селянства.

Сойм 1519 р. застав три роди селян-підданих: 1) таких, що вже тоді робили більше, як по одному дневи панщини та тиждень; 2) таких, що робили її менше, навіть по чотири дні на рік; і 3) таких, що не робили її зовсім, відкупили ся від неї і платили чинші або грошима, або осипами, або якими иншими послугами. Отже сойм 1519 р. лишаючи без зміни долю першої й третьої купи, запровадив для середньої обов'язкову панщину по одному дневи на тиждень. Але вже в слідуючім 1520 році сойм повторяючи ухвалу попереднього року, вложив той сам обов'язок (1 день панщини на тиждень) також на тих селян, що вперед викупили ся від неї і платили чинші, а зробив виємок тільки для чиншівників у королівських добрах, тай то тільки для тих, що викажуть ся писаним королівським привілеєм на те, що їм панщину перемінено на чинші¹⁾.

1) M. Bobrzyński, там-же стор. 167, 168.

Та сего не досить. М. Бобжинський зазначає цікаву річ: у польських законах про дальший зріст панщизняних тягарів по 1520 році вже зовсім нема мови. Що се значить? Чи ті тягарі справді не збільшувалися? Де там! З пізнійших інвертарів знаємо, що збільшувалися страшенно, але про се вже не треба було говорити на соймах. Шляхта добила ся того, що хлоп зробив ся її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла. Се вона осягнула тим способом, що піддала хлопів цілковито своєму власному судови, заперла йому дороги з разу до міських, а далі й до старостинських та королівських судів. Початок до сего зробив той сам памятний пйотрковський сойм 1496 р. В його констітуції, повтореній соймом 1501 р., заборонено міщанам позивати селян за довги перед міським судом, а в 1551 році надто винято селян і з під старостинського суду і наказано старостам, аби селян за всякі провини не судили самі, а позивали перед їх власного пана (Bobrzyński, там-же 169, 170). Правда, такої соймової ухвали, де би селян зовсім виключено від добродійства права, нема, але в судах виробив ся звичай не приймати від селян скарг

на їх панів. Уже 1518 р. в Кракові королівський ассесорський суд відправив селян, що прийшли скаржити ся на свого пана, заявляючи, що селяни не повинні позивати своїх панів перед короля (Bobrzyński, там-же 170).

Таким робом уже коло 1520 року в Польщі було довершене те, що творило головну основу панщини: селянин був прикріплений до землі, не міг із неї рушити ся без волі пана, платив панови данину грішми, і мусів безплатно робити на панськїм ланї. „Від пана виключно залежало — пише М. Бобжинський — чи й коли захоче звільнити підданого з підданства, аби перенїс ся до міста чи перебрав ся де инде; від пана залежало, які підданські тягарі, чинші чи роботизни наложить на підданих і в якїм розмірі. За кривди, рани і вбійство селянин або його сім'я не могли скаржити свого пана. Таким способом підданство сільського люду зробило ся законом, хоч сего не затверджувала ніяка державна власть. Адже-ж пани самі мали рівночасно в своїх руках усю законодапну власть“ (М. Bobrzyński, там-же 171).

Справді, дійшовши так далеко вже не було куди йти далі. Пізнійші поль-

ські постанови про селян уже не потребують посувати справи на перед, а тільки ставлять неволю селянства в яркійшій світлі. По смерті остатнього Ягайлоне, в ухвалах тзв. конфедерації 1573 р. бачимо образ цілковитої неволі польського хлопа: шляхта вже присвоїла собі право не тільки вповні розпоряджати маєтком і особою хлопа, але також судити й карати його і то не тільки в справах світських, але і в духовних. Хто би переховував у себе втікача хлопа, мусів платити величезну грошову кару (300, пізнійше 1000 гривен); а хто би не хотів віддати його властителеви, той був винятний з під права, т. є. тратив усі права маєткові й політичні. Селянин не міг свідчити в суді, не міг заключити ніякого правного акту, не міг жалувати ся на шляхтича, не міг бути ніяким урядником, не мав ніяких прав політичних. Шляхтич міг хлопа вигнати з ґрунту й хати, продати, скалічити і навіть убити безкарно¹⁾. Тільки коли шляхтич зранив чужого хлопа при роботі або напав його в хаті, платив 10 гривен зраненому, а 10 гривен його пану; за вбійство чужого селянина платив подвійну

¹⁾ J. B. Ostrowski, Badania V, 35.

ціну. Се було постановлено конституцією 1576 р. Та вже 1581 р. вельможним законодавцям ся ціна за панське „бидло“ видавала ся занадто низькою, і вони підвисшили її на 30 гривен — 15 сїм'ї вбитого, а 15 пану (*Volumina legum* II, 1012). А 1631 р. підвисшено ціну за вбийство чужого хлопа на 100 гривен (*Vol. leg.* III, 681). Розумієть ся, се був закон тільки для панів; для хлопів була инша справедливість. Хлоп, коли вбив другого хлопа, підпадав карі смерти по закону з 1581 р. (*Vol. leg.* II, 1012). Не даром польський письменник XVI віку Андрій Фрич Моджевський пише: „Говорю про неволю, якою пани обтяжили селян. Продають їх, як худобу; коли пан захоче, то змушує хлопа, аби вступив ся зі своєї посїлости, зі своєї землі. Шляхта називає селян і поспільство звичайно собаками. Раз у раз чуєш найбезстиднійші голоси: хто вбє хлопа, то так як би вбив пса“.

В нашій Червоній, нині Галицькій Руси перехід від старих руських порядків до тих польських, які зложили ся твердо вже під кінець XVI віку, відбував ся помалу. Руські порядки не були змінені відразу, але обік них звільна насаджувано инші, що помалу приглу-

шували старі. Богацтво свободних земель, лісів, полонин гриваблювало до нашого краю з усіх боків осадників, що приносили сюди також свої „права“. Панами в краю були Поляки і вони підлягали польському праву. По містах оселили ся Німці на „німецьким“ праві. В горах і по Підгір'ю були, здається, ще від руських часів села осаджені на „волоським“ праві, а головна частина людности — Русини, підлягала руському праву. Жида судили ся своїм правом, Вірмени своїм, — одним словом, була правдива вавилонська змішанина правних порядків.

Як-же-ж жило ся хліборобській людности серед такої многоти прав? У початку XV віку і ще й геть пізнійше бачимо в Червоній Русі двояку хліборобську людність — свободну й несвобідну. Несвобідні люди ділять ся на два розряди — невільників і так званих каланників; свободні або кметі були також двоякі: данники й люди служебні. Хоча польське законодавство вже в XIV віці не знало невільництва, то в Червоній Русі невільники були ще геть у XV віці. Правда, торгу невільницького тут не було, але невільників можна було держати і спро-

ваджувати до краю. Невільники стояли під руським правом, котре признавало невольництво. Поляк, католик, не міг бути невольником; польське право йшло навіть далі і признавало, що християнин не міг бути невольником, але Поляки в Червоній Русі радили собі так, що Русинів, православних, не признавали християнами. Невільників дуже часто держали Жиди; вони часто перепродували їх і набували за не виплату довгів.

Другий відділ невольних людей, то були каланники¹⁾. Се були хлібороби прикріплені до землі. Вони не мали права покидати свого житла, зрештою мали своє господарство, могли набувати й продавати свою власність, провадити процеси, хоч не самі, а через повновласників. За те вони були обов'язані робити на пана, відбувати „тяглу“ службу. Каланники жили тільки в королівських або церковних маєтностях. Правдоподібно се були люди, котрих колись Татари набрали в неволю і пооселювали

¹⁾ Се слово заховало ся й доси в устах люду на Підгір'ю (я чув його в Дрогобицькім пові) в значіню бідного господаря; каланити — бідувати.

в сусідстві своїх кочовищ та кріпостий, аби їм достарчали хліба.

В подібнім положенню була ще одна купа невільних людей, що їх звали ординцями. Вони також жили в королівських селах (у Солонці та Жиравці коло Львова і Хохоневі коло Галича), також не мали права вільного переходу і мусіли достарчати підвод для королівської потреби. Та права їх були троха більші від прав каланників; вони могли набувати й продавати також землю, свідчити в суді, мали свою громадську самоуправу (громада в них називалася „орда“) і стояли під завідуванем королівського старости. Панщини вони не робили, а тільки возили королівську пошту. То-ж не диво, що з часом, коли сусідня людність підпала під польські підданські закони, положенє тих ординців було дуже корисне, і львівські старости довго силкувалися наложити на них те саме ярмо, яке двигала решта людности.

Села, що лежали близько замків і укріплених міст, ділили ся на сотні. Люди в тих сотнях називалися сотними людьми і мусіли „відбувати службу“ при замках — достарчати підвод, відбувати сторожу, оброблювати

поле, сповняти всякі послуги в замку. Вони також не мали права вільного переходу, і з часом їх положенє стало дуже лихе, коли первісна замкова послуга перемінилася на щоденну панщину.

Всі ті купи невіільних людей жили під руським правом, що допускало невіільництво. Та при тім руське право де в чому було корисне для людности, бо давало громаді значну самоуправу; вона сама вибирала собі голову, тіуна або атамана, сама розділювала землю між поодинокими членами громади, сама (вічем, а не через вибраних урядників) розсуджувала свари між своїми членами і разом відповідала за кожного свого члена перед посторонніми панами та перед властями. Для того руська людність не хотіла покидати ся руського права. Але шляхті воно було не до смаку, і вона оселялася чим раз більше осад чи то на волоськім, чи на німецькім праві. В тих оселях порядки були зовсім інші. В селах на німецькім праві головою (сотником) був або сам пан, або хтось, кого він назначив; громада не мала вибору, а тільки добирала йому до помочи лавників. Солтис судив своїх підвладних селян і розділював

між них тягарі. Розумієть ся, що такий устрій був дуже на руку шляхті, бо позволяв їй найшвидше заводити по селах такі підданські порядки, які були в Польщі. От тим то не диво, що від 1435 р., коли в Червоній Русі заведено польське право і польські суди, до кінця XV віку число осель на німецькім праві все збільшуєть ся, поки в кінці зовсім не пропали невеликі решти староруського вічевого порядку по селах і не запанувало обік панщизняних тягарів також панське (домініяльне) судівництво.

Те саме було й із селами осадженими на праві волоськім. Здаєть ся, що першими осадниками в тих селах були Волохи — вівчарі, пастухи. Ті села повставали в гірських сторонах, де були великі ліси та полонини, а поля під хліб мало. Селом порядкував вибраний князь; кілька сел творило край, що стояв під кермою крайника. Два рази до року всі селяни з цілого „краю“ сходили ся на віча (збори), судили свої спори, зносили чинші та данини. Панщини вони не робили.

Так само не робили панщини й свободні селяни, кметі, що жили в так званих дворищах. Правда, через коро-

лівські надання земля, котру вони посідали колись, тепер була власністю панів, і вони мусіли від неї платити чинш. Але по за тим вони були зовсім свободні, могли переходити з місця на місце; при тім не треба забувати, що пустої землі було тоді дуже багато, так що кождий міг займати її, кілько лише міг обробити. Та з часом перехід кметів із місця на місце робить ся чим раз труднішим, обшир дворищ через поділ зменшує ся, тагарі ростуть, і вже в XV віці багато вільних кметів добровільно записує ся чи то в ординці, чи навіть у каланники, поки в XVI віці всіх їх не зрівняло одно важке підданство¹⁾.

Від того часу доля наших селян булт тяжка, одностайна. Лиш зрідка трафляли ся проблиски такі, як козацькі війни, коли селяни тисячами підіймали ся проти панів. Ті проблиски були короткі і не принесли селянству ніякої пільги. Зміна настала аж по упадку шляхетської Польщі.

¹⁾ Про все те просторо й докладно сказано в книжці И. А. Линниченко, Черты изъ исторіи сословій въ Галицкой Руси XIV—XV, Москва 1894, а також М. Груевський, Історія України-Руси т. V, ст. 107—221.

III Галичина під Австрією. Марія Тереса і Йосиф II.

В 1772 році Польщу розібрано, хоч на разі ще не всю: Австрія, Росія і Пруси взяли по доброму кусневи краю, решту полишено польському королеви. Австрія дістала Галичину майже в такім обємі, як тепер.

В Австрії панувала тоді цїсарева Марія Тереса. Вона з разу не хотїла мішати ся до розбору Польщі, та улягла намовам пруського короля Фрідріха II. Кажуть, що вона з слїзми в очах підписувала декрет на розбір Польщі.

Перша дуже важна постанова, яку новий австрійський уряд видав по забраню Галичини, була та, що скасовано старий польський спосіб войовання, так зване *pospolite ruszenie*. В Польщі шляхта тільки собі самій присвоїла право носити оружє і йти на війну; вона во-

ліла довести Польщу до упадку, ніж допустити до утворення регулярного війська, бо се було би значило — дати підданам оружє в руки, а се було би з часом мусіло повести й до наданя підданам більших прав, більшої свободи. Отже перша постанова австрійського уряду підтинала в самім корени той шляхетський порядок. Замість виключно шляхетського війська мало бути заведене військо з охотників на вербованих і оплачуваних із державної каси: дотеперішній обов'язок шляхти до „*pospolitego ruszenia*“ перемінено на грошевий податок, так звану контрибуцію. Се була перша важна постанова, видана ще в грудні 1772 р., перша діра проломана в мурі старих польських панщиняних порядків. Тою дірою поплили нові і що-раз нові хвилі, грозячи в першій розгоні зовсім розмити дотеперішню хлопську неволю.¹⁾

Аби відповідно розложити військову контрибуцію на всіх шляхтичів, мусів уряд знати їх заможність, їх доходи. І ось патентом із 22. грудня 1772

¹⁾ Moritz Drdacki v. Ostrow, Die Frohnpatente Galiziens, 138; Klunker, Die gesetzliche Unterthansverfassung in Galizien II, 106.

року наказано всім дідичам, аби як найдокладнійше посписували всі ґрунти свої і своїх підданих, їх повинности в роботизні, чиншах і данинах, одним словом усе, що може вплинути на вимір податку. Мав уряд чимало клопоту з панами, поки постягав ті описи, та в кінці таки їх постягано і зложено до купи; вони називають ся основними інвентаріями (Stock-Inventarien) і були вихідною точкою при всіх дальших змінах, а також при спорах між громадами й підданими за-для панщини.¹⁾

Як бачите, уряд з разу не тільки не змінював ні в чім старих панщизняних порядків, але навіть немов би тихцем позволив дідичам повписувати в ті інвентарії такі тягарі на хлопів, які самі хотіли. Інвентарії мали робити самі пани, без контролі уряду, і деякі пізнійші польські письменники виразно бють за се на австрійський уряд і кажуть, що він властиво погіршив долю підданих, бо в тих „штокінвентаріях“ пани повписували собі такі роботизни, данини та оплати, яких уперед ніколи від селян не мали і до котрих тепер при помочи

¹⁾ Klunker, II, 106—107; Ostrow, 138.

уряду могли їх присилувати. Зараз побачимо, що ті закиди зовсім неоправдані.

Уряд знав дуже добре, що в тих панських інвентаріях може бути багато неправди, можуть бути хлопські тягарі подані більші, ніж були вперед, а про те панські доходи менші ніж були на правду. От тим то видано 25. лютого 1774 р. новий патент, котрим завізвано панів до щирого і правдивого зізнання (фасії) своїх доходів, а тим, котрі би сего не зробили, загрожено карою. Та правдиве фасіонованє доходів — се була з давен давна для польської шляхти така річ, котрої вона не любила гірше хрину. Минав рік 1774, а фасій або зовсім не було, або понадсилано зовсім фальшиві. Патентом із 17. грудня 1774 р. дано всім панам іще три місяці часу до намислу, аби визнали правду; певна річ, що чимало панів було доткливо покараних за фальшиві фасії. На підставі тих двох документів, штокінвентаріїв і фасій, заведено патентом із 8. цвітня 1775 року рустікальний податок для Галичини. Сі два документи були також підставою до означування підданських повинностей. Тай то не виключ-

ною підставою.¹⁾

Патентом із дня 5. січня 1781 р. постановлено, що тільки такі штокінвентарії мають мати повну важність, проти котрих піддані від самого початку австрійського пановання не підносили ніяких жалоб і котрі подано згідно в штокінвентаріях і в пізнійших фасіях. Коли-ж селяни жалують ся на ново наложені тягарі і можуть старими, ще з польських часів, інвентаріями або іншими документами доказати, що давнійше такого тягару не поносили, або коли пан вимагає від селян більше, ніж сам подав у фасії 1774 р., то сей новий тягар мусить бути скасований.²⁾ Та се був тільки перший крок до обмеження панської всемогучости. Правда, поки жила цїсарева Марія Тереса, все йшло неначе то по давньому: селяни робили по шість днів на тиждень, мучили ся на далеких фірманках з панським набором, терпіли тисячні знущання від панів і їх підручних урядників. Виданий 3. червня 1775 р. патент, котрим цїсарева упоминала панів, аби поводили ся по люд-

¹⁾ Klunker, II, 110—115; Ostrow, 138—139.

²⁾ Ostrow, 137—138; Klunker, II, 115—116.

ськи з підданими і не вимагали від них більше по над те, що стоїть приписано в інвентаріях,¹⁾ не міг мати ніякого значіння, бо був занадто загальний. А до того ще цїсарева в інших патентах (н. пр. з 10. марта 1774 р.) виразно давала до пізнання, що не думає ні про яку глибоку зміну підданської долі, упомінала підданих, аби покірно й послушно відробляли панщину і сповнювали наложені на них повинности, а лїнивим і непокірним грозила тяжкими карами.²⁾ Що правда, вона сама в своїх приватних добрах у Чехії та Моравії попереминювала селянам панщину на чинші, але при тїм казала виразно голосити, що робить се тільки як дїдичка в своїх власних селах, а не як цїсарева, значить, не для цїлого краю. Але селяни в Чехії та Моравії не хотїли сего розуміти. Пішла чутка, що цїсарева зовсім дарувала панщину, але пани й урядники сховали се цїсарське розпорядженє. Через те в многих повітах дійшло до розрухів і бунтів, котрі треба було втихомирювати силою оружя. Отсе й знео-

¹⁾ І. Заневич, Літературні стремління галицьких Русинів 1772 до 1872 (Жите і Слово І, 212).

²⁾ Заневич, там-же 211 - 212.

тило цїсареву під koniecь житя до всяких перемін у підданських відносинах.¹⁾

Та ось 1780 р. Марія Тереса вмерла і панованє обняв її син, знаменитий цїсар Йосиф II. Він уже довго перед тим, іще від 1765 року, обік своєї матери завідував справами держави, обїхав пару разів усї краї і старав ся пізнати їх стан і потреби. Він був перенятий просвітними, поступовими думками свого часу і сильно вірив у те, що самовладний, просвічений монарх силою своєї волї та державної власти може підняти всю суспільність на висший ступінь розвою. Відповідно до тодішньої політичної науки Йосиф II. уважав хліборобство головним богацтвом краю, а стан селянський найважнішим станом, тим, що своєю працею годує і збогачує всї інші. І він постановив собі зробити все, що можна, для піднесеня сего стану. Горячий і відважний, люблячи завсїгда йти просто до мети, він зараз на початку свого самостійного правління письмом до надворної

¹⁾ Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, т. I, стор. 277—278.

канцелярії з д. 23. цвітня 1781 р. заповів, що його мета „знести в цілій державі підданське невільництво і запровадити умірковане підданство“. ¹⁾ На сам перед се мало стати ся в Чехії та Моравії, і хоча пани не дуже тому були раді, а навіть урядники надворної канцелярії не дуже за сим тягли, вийшов уже 1. падолиста 1781 р. цісарський патент, котрим знесено підданське невільництво.

Користи, які давав сей патент селянам, були ось які:

1. Піддані повинні були й на далі слухати своїх дідичів, але від тепер могли женити ся без дозволу дідича, а тільки завідомивши його, а дідич повинен був безплатно засвідчити се карточкою.

2. Підданому вільно буде без дозволу дідича віддавати дітий до ремесла й до шкіл.

3. Підданий може шукати собі заробітку де хоче, а тільки має мати відпустку від дідича, котру той повинен йому дати безплатно.

4. Дідич не може силою брати дітий свого підданого до своєї послуги;

¹⁾ Grünberg, там-же I, 282—283.

тільки такі сироти, що не мають ні батька ні матери, повинні за звичайну заплату служити в дворі що найбільше три роки.¹⁾

Сей патент видано й для Галичини 5. цвітня 1782 р.;²⁾ се був перший важний крок по дорозі до тих основних змін, які задумав перевести Йосиф II. Ще перед тим, патентом із д. 20. падолиста 1781 р. він постановив тимчасово, що панщина не може виносити більше, як три дні на тиждень.³⁾ Д. 16. червня 1786 р. вийшов знаменитий Йосифів панщизняний патент, котрим сей тимчасовий стан перемінено на постійний, подано докладно довготу робучого дня (літом 12, зимою 8 годин), заборонено один день панщини ділити на два, два до пів вироблені дні складати на один, накладати на одну родину разом пішу й тяглу панщину, перемінювати пішу роботу на тяглу або тяглу на пішу з більшим числом осіб, ділити супряг тяглої панщини на двоє, завдавати підданим якийсь певний розмір роботи

¹⁾ Grünberg, I, стор. 286.

²⁾ Ів. Заневич, вказана праця (Житє і Слово I, 355).

³⁾ Klunker, II, 129.

(н. пр. маєш стілько зорати, скосити чи зжати). Від тяглої панщини мали бути піддані звільнені в часі зарази на худобу. Комірники мали робити 12 днів у рік, що місяця не більше як один день; комірники старші по над 60 літ, каліки та вислужені вояки мали бути вільні від панщини. Панщину треба було що тижня в неділю заповідати з гори на цілий тиждень, аби підданий знав, коли має час для свого господарства. Зимові панщизняні дні не сміли лишати ся на весну або на літо; коли підданий з власної вини пропустив день роботи в тижни, мав його відробити в слідуючім тижни. Коли підданий мав панщини не більше як 52 дні в році, то пан не смів жадати від него більше як один день у тижни. При далеких фірманках пан повинен підданому всі потрачені дні відчислити від панщини, надто дати йому стравне для него і для худоби і гроші на рогачки, пороми і т. и. Надто не повинен один підданий у році їздити більше як 40 миль дороги. Пан може жадати від підданих, аби переходили на роботу з одного фільварка на другий, але не надто далеко; та він не міг визичувати своїх підданих, аби робили панщину кому ин-

шому. Нічна варта при дворі мала бути вчислювана до панщини. Пан не міг силувати підданого, аби окупував свою панщину грішми, але такий окуп за обопільною згодою і з повідомленем окружної влади був дозволений. Коли підданий мав подвійну панщину, дідичеви й попови, то обі разом не могли виносити більше як три дні в тижні. Пан не смів силувати підданого до жадних інших робіт ані данин по надті, які були приписані сим патентом, хоч би вони стояли в давнійших інвентаріях. Пан ні за що в світі не міг ділити підданських (рустікальних) ґрунтів ані розпоряджати ся ними, не міг силувати підданого до жадної роботи по над те, що приписано в патенті, навіть за запластою. Громадських шарварків, зібраних для направи доріг, мостів та гребель, пан не міг уживати до своєї польової роботи; так само не міг силувати підданих до двірської служби ані за панщину ані за самовільно встановлену плату, але мусів їм платити відповідно до добровільної згоди. В кінці патент остро забороняє всякі звичаєві, в інвентаріях не записані роботи та дачки, котрими пани та їх служба гнобили підданих — а був їх довжезний

ряд (§§. 47—48); назву тут лиш деякі з тих заборонених старопольських звичаїв: комірне — платив підданий за комірника, що жив у його хаті; сольове — платило ся панови від кожної топки купленої соли; чопове — платило ся від кожної бочки купленого пива чи горілки; міркове — платив підданий гайдукови, що перемірював збіжжє, яке підданий привіз панови за чинш; вагове — підданий мусів у дворі важити свій тютюн і овочі і давати з того панови десятину, а гайдукови за вагу; торгове — платив підданий від кожної фіри, що їхала на торг зі збіжжєм, овочами, сїном, горшками й склом; виборове — платила громада панови за те, що вибирав для неї війта й присяжних; святочне — дарунки для панських офіціялістів; гайдучне — датки для панської служби. Далі зніс патент примус горілчаний, т. зв. кунницї, т. є. дарунок для пана за дозвіл підданому взяти шлюб. У кінці остро заборонено панам, аби розсуджуючи свари між підданими не сміли накладати на них грошових кар. Переступленє тих заказів називало ся утиском, або з латинська прегравацією, і остатній параграф патенту постановляє,

що котрий пан сего допустить ся, буде змушений повернути підданому його кривду подвійно або й потрійно.¹⁾

Перший раз тут від непамятних часів прийшло ся польським панам побачити границі своєї власти та порозуміти, що за переступлене тих границь по головці не поглядять. Перший раз посторонні очі заглянули так глибоко в їх „домашню справу“, т. є в їх відносини до підданого-хлібороба. Можна зрозуміти, що пани не дуже тому були раді.

Та цісар Йосиф не зупиняв ся на половині дороги, а поступав чим раз далі. Швидко по виданю першого патенту настиг другий: 17. серпня 1786 р. вийшов надворний декрет про судівництво по селах, котрим доповнено давнійші патенти про сю справу, а власне з д. 1. вересня 1781 р. про поступуванє при спорах між підданими й дідичем і з д. 24. червня 1784 р. про те, що судівництво для селян має бути безплатне²⁾ В усіх тих патентах важне те одно, що селя-

¹⁾ Ostrow, 137—185; порівняй того-ж *Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina*, Wien 1842, I, 235—274.

²⁾ Ostrow, *Die Frohnpatente Galiziens* 211—243.

нинови дано можливість жалувати ся на кривди, хоч і утруднено йому ті жалоби дуже значно. За польських часів селянин не міг ніде жалувати ся, для него не було ні суду ні права. Друга важна річ отсих патентів була та, що в справах, що доторкали цілої громади, закон позволяв селянам вибирати депутатів і давати їм повновласть до веденя громадського процесу; се були так звані пленіпотенти. В кінці третя важна річ була та, що хоч і полишено дідичеви право судити дрібнійші справи своїх підданих, але рівночасно зажадано від него доказу, що зуміє судити по закону, зажадано невеличкого екзамену. Коли-ж дідич такого екзамену не здасть (ну, а котрий же дідич захотів би був тоді покрити себе вічним соромом і здати екзамен?), у таких разі він мусів держати й оплачувати екзаменованого судію, так званого юстіціярія або по просту мандатора. Такий мандатор був, як то кажуть, ні рак ні риба, ні державний урядник ані приватний урядник, а сего й того по троха. Держава екзаменувала його і признавала відповідним на уряд, а потім пускала: шукай собі місця, де хочеш. Пан приймав його, оплачував і міг відправити,

та про те він за своє урядованє відповідав не перед паном, а перед урядом, і уряд міг також карати або зовсім усунути його. Як бачимо, становище мандатора було дуже трудне. Треба було догодити і пану й урядови, що тоді жили з собою як пес із котом. Не диво, що ті мандатори лишили по собі серед нашого народа дуже лиху пам'ять, хоча між ними були й щирі та розумні і на свій час поступові люди. Та не треба забувати, що через заведенє мандаторів Йосиф II. зробив дуже важну щербу в давніх панських привілеях: відібрав панам із рук судівництво над хлопом. І хоча закон наказував, що в разі кривди від пана або від його слуг селянин поперед усього мусить іти зі скаргою до того самого пана, а тільки тоді, коли би йому тут не зроблено справедливости, може удати ся до циркулярного уряду, то на правду хлоп із усякою скаргою йшов на сам перед не до пана, а до мандатора. Правда, мандатор аж надто часто готов був робити так, як того вимагала панська користь; але при тім він мусів оглядати ся на закон і на уряд далеко більше, ніж сам пан, бо знав, що па-

нови уряд не швидко допече, а йому може дуже швидко доїхати кінця.

Та все те доси зроблене було тільки малим початком того, що думав зробити цісар. Йому хотіло ся бачити Австрію державою одноцільною, розумієть ся, німецькою, з однаковими скрізь установами, під кермою необмеженої волі монарха; він був, як кажуть по книжному, централіст і автократ. Він бачив добре, що шляхта в кождім краю має свої окремі спомини, окремі змагання, покликаєть ся на окремі давні привілеї. Тільки селянство, поневолене, притиснене й кривджене — так думав цісар — має скрізь однакові інтереси і може подати тривку підпору для його політичних змагань. Треба, значить, оперти ся на селянстві, допомогти йому до свободного розвою й скріплення, а за-для сего вкоротити руки шляхті, а тоді й політичну ціль можна буде досягнути.

До сего вели на думку Йосифа II. дві дороги рівночасно: регуляція оподаткування ґрунтів і регуляція відносин між панами та підданими.

Як перші виломи в старопольських порядках зробив австрійський уряд із

чисто скарбових, податкових причин, так і тепер зміна податкових порядків мала служити основою дальших, безмірно важних перемін у цілім суспільнім порядку. Давній податок, званий контрібуцією, показав ся зовсім недостаточним; його стягали самі домінії, розумієть ся, кривдячи при тім не раз підданих, а їх власні фасії були переважно фальшиві. І от цісар задумав замість контрібуції запровадити загальний податок ґрунтовий, котрий з додатком домового чиншу по містах мав бути одиноким безпосереднім податком у державі, „бо — писав цісар ще 1783 р. — земля, котру природа дала чоловікови для удержання, се одиноке жерело, з котрого все випливає і до котрого все назад вертаєть ся, і котре по всі часи лишаєть ся тривке й незмінне.“ Ремесла й фабрики мали бути вільні від податку. Ґрунтовий податок мав опирати ся вже не на панських фасіях, але на докладнім помірі всего управного ґрунту і на пізнанню всіх доходів, які він дає. Патентом із 30. цвітня 1785 р. цісар установив по всіх краях комісії для dokonання помірів і оцінок доходу. Аби влекшити роботу, він велів не вдавати ся в обчислюванє чистого доходу, але подати

на разі тільки гуртовий (брутто) дохід із ґрунтів. Сей перший у Австрії катастральний помір тревав 4 роки і був уже скінчений в осени 1789 р. Хоч і який він був недокладний, а все таки виказав, що при детеперішнім оподаткованю підданські ґрунти подані були більше-менше вірно, але своїх власних, домініяльних ґрунтів по всіх австрійських краях пани затаїли майже цілу третину.¹⁾

Від д. 1. падолиста 1789 р. вийшло в жите нове оподаткованє. Обчисливши весь виказаний гуртовий дохід із ґрунту цісар постановив так: ґрунт має служити хліборобови поперед усього до власного удержаня і людського житя; тільки з того, що лишить ся по над се, може брати одну часть держава, а одну дідич. Цісарський патент із д. 10. лютого 1789 р. поклав тут таку міру: з кождих 100 ринських гуртового доходу 70 повинно лишити ся селянинови на кошти власного удержаня і на господарство, $12\frac{2}{9}$ має брати держава як рустікальний податок, а $17\frac{7}{9}$ має брати дідич як вартість панщини і всіх підданських данин. Податки мав стягати не

¹⁾ Grünberg там-же I. стор. 315, 317, 338.

дідич, а вїйт, і віддавати їх окружному поборцеві.¹⁾

Нема що й казати, що ся Йосифінська „регуляція податкова“ викликала серед шляхти цілої Австрії величезну бурю. Тут уже було не до жартів! Цісар не обчищував уже панщизняне дерево з хробаків та гусільниць, не відтинав сухі гильки та погані парости, а прикладав сокиру до самого кореня. Не досить, що оподатковане рівномірно дотикало панів і підданих, але головна основа панського добробиту — панщина і хлопські данини — була страшенно вменшена. Доси пани в Галичині зовсім инакше міряли! На 100 ринських гуртового доходу з підданської землі вони лишали підданому на житє й господарство 20, а собі брали 80! Не о много лїпше було й по інших краях, так що Йосифінська регуляція податкова, нїби то не торкаючи основ панщизняного порядку, від разу зменшила розмір панщина на четверту чи навіть пята часть.

Та головна основа регуляційного патенту з д. 10. лютого 1789 р. йшла

¹⁾ Заневич, вказана праця (Житє і Слово IV, 399); Grünberg, вк. кн. I. 322, 223.

ще далеко дальше. Сей патент, то найважнійше, найсмілійше, справді революційне діло Йосифа II.: ним знесено зовсім панщину. Обчисливши податкову повинність підданих на гроші, патент пише далі: „Гроші мають бути на далі одинокою мірою й формою підданських повинностей. Панщизняна робота, осипи й данини натурою для найбільшої часті селянства, то є для всіх тих, що платять по над 2 ринські ґрунтового податку, мають бути скасовані й перемінені на грошову данину. Тільки комірники й халупники, що платять менше як 2 ринські податку, лишають ся далі при панщині“. Так само й ті чиншівники або панські слуги, що сиділи на панських (домініяльних) ґрунтах, не підпадали під приписи сего патенту. Хлопські (рустікальні) ґрунти мали на завсїгди бути різко відділені від панських, і пан не смів ні в яким разі ані пяди рустікального ґрунту прилучити до свого.¹⁾

Тепер уже не самі пани, не самі висші урядники повстали проти цїсаря; декуди силкували ся пани підбунтувати

¹⁾ Grünberg, там-же I., 323 - 325.

проти сего добродійства навіть селян. Дурили селян, що цісарський уряд зруйнує й повикидає їх із ґрунтів, бо буде жадати від них грошових данин, а пани не дадуть їм ніякого зарібку. Та все те не було би ні на що придало ся, бо селяни добре розуміли свою користь. Але доля судила инакше. Ледво чотири місяці минуло по виданю сего патенту, а вже цісар Йосиф II. умер. З ним умерли й єго постанови, з ним на цілих 50 літ завмерла й поправа хлопської долі.

Із діяльності Йосифа II. для добра галицького селянства зазначу ще заснованє громадських шпіхлїрів. Ще в р. 1782 якийсь урядник Юрій Косович подав цісареві письмо, аби ті кари, які наложено на панів за кривдженє підданих, не давати підданам до рук, бо вони їх змарнують, але зужити їх на заснованє громадських шпіхлїрів. Галицька губернія, у котрої цісар запитав поради в тій справі, була сему протиена, та цісар декретом із 31. серпня 1782 р. наказав губернії ще раз застановити ся над нею.¹⁾

¹⁾ Karl Prociński, Geschichte und Instruction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindespeicherfonds

Тимчасом сю справу порушено в 1783 р. на шляхотськім становім соймі і з порученя сойму подав якийсь Ладомірський внесок на закладанє шпіхлїрів по селах для підмоги підданім у часї переднівку або голоду. І сим разом губернія силкувала ся бодай проволочки справу, бо від себе писала цїсареві, що се думка дуже добра, але з її виконанєм треба здержати ся аж до заведеня обіцяного ґрунтового податку. Цїсар у декретї з 11. марта 1784 р. ніби згодив ся з сим, але зараз же 1. червня 1784 р. написав постанову, аби губернія приступила зараз до закладаня шпіхлїрів. Правда, закладанє не мало бути примусове; уряди повинні були починати з тих місцевостей, де вже були якісь фонди, а поперед усього з дібр камеральних. Перші шпіхлїрі ще того-ж таки 1784 р. założено в Дрогобичи і в Самборі.

Немов прочуваючи, що його великі пляни увільнення хлїборобського стану з тяжкої, вікової неволї не швидко вїйдуть у жите, цїсар Йосиф розпорядженєм з 12. цвітня 1787 р. наказав па-

нам, що мусять у разі неврожаю, голоду або тяжкого переднівку ще й зі свого боку допомагати селян, і ніякі викрути не могли дідича увільнити від сего обов'язку, „котрий вони — по словам цїсаря — винні самим собі і своїм підданим“.¹⁾

Отсе в коротких словах показано найважніші постанови й праці сего великого та нещасливого цїсаря для влекшеня долі підданих. У всіх тих працях він стояв сам, не знаходячи помочи ані співчутя ні між панами, ні між урядниками. Навпаки, одні й другі робили, що могли, аби знеохотити його та захитати в його постановах. У книжках друкованих за границею австрійські шляхтичі й урядники називали цїсаря раз неуком, то знов комуністом і революціонером, котрому за багло ся „всі гори порівняти“. Та Йосиф II. не дбав про те, йшов непохитно своєю дорогою, кермуючи ся двома провідними зорями, що світили йому з молодости: розумом і любовю до людей. Не диво, що й наш народ доси не забув про него і оповідає про його розумне та чоловіко-

¹⁾ Klunker II, 97.

любне поступуванє з підданими. Думаю, що й отсе оповіданє про великі праці й постанови Йосифа II. не зменшить, а радше оживить пам'ять нашого народу про сего великого монарха.

IV. Тяжкі часи 1790—1835 рр.

Смерть Йосифа II. була великим нещастем для Австрії, а особливо для підданого селянства.

Патент про знесенє панщини, виданий д. 10. лютого 1789 р. мав вийти в жите тільки від 1. падолиста 1790, та Йосиф II. не дожив того дня. Він умер д. 20. лютого 1790 року. Його брат і наступник Леопольд II., що доси жив у Італії, ще з Фльоренції, перед своїм приїздом до Відня казав оголосити для заспокоєня затрівожених шляхтичів, що відкличе Йосифові постанови і приверне назад такі порядки, які були за Марії Тереси¹⁾. Відітхнула шляхта бачучи, що новий монарх не хоче йти слідами свого покійного брата, і почала вже острити собі зуби не тільки на поворот

¹⁾ Grünberg, там-же I. 348.

того, що стратила під Йосифом, але на скріпленє й розширенє своєї влади.

Леопольд II. скоро прибув до Відня, велїв зараз по всіх краях поскликати шляхетські сойми, котрих Йосиф II. не скликав ніколи. Ті сойми мали висловити бажання „країв“, повибирати депутації і прислати їх до Відня для спільної наради з цісарем. І хоч цісар виразно наказав, аби сойми й депутації заняли ся тільки справою Йосифінського ґрунтового податку та зміни панщизняних відносин, то шляхта на тім не стала, а висловила таку купу своїх сердечних бажань у всіх питаннях державного житя, що коли би цісар був захотїв усе те сповнити, був би мусїв пересипати цілу Австрію що до одної цеголки і завернути історію в зад не о 40, але о 100 або й більше лїт. В панщизняних справах вони жадали скасування всіх Йосифових змін і регуляцій і задержання панщини в такім розмірі, як була за Марії Тереси. Ніхто крім панів не смїв би поїдати млинів, броварів і шинків; панам мало бути вільно бити підданих буками як до вподоби, тільки число буків мало бути записане в протоколі; панам мало бути вільно викидати з ґрунту таких підданих, котрі на панське жаданє не

захочуть викупити ся з панщини; ґрунти по безпотомних підданих мали переходити на власність панів, а не, як приписав був Йосиф, на власність держави; такси, які доси побирала держава при перенесеню підданської власности з батька на сина, гроші, які давала держава підданам за форшпани, такси за шлюбні дозволи й ті, які побирано від підданих при увільненю з підданства (в разі переселеня до міста) — все те мали би побирати двори. Надто домогала ся шляхта, аби циркулярні уряди на кожде жаданє дідича давали йому військову асистенцію для втихомирюваня й застрашуваня підданих і витисканя від них данин, а з другого боку, аби ті самі циркулярні урядники менше опікували ся підданими, не їздили так часто по селах, не контролювали того, що робить ся по домініях, не ширили між хлопами невдоволення, не намовляли їх до вношеня скарг, до бунтів та до „обридливої“ непокірности).

Сего новому цісареві було таки за богато. Він зніс остатній патент свого брата з 10. лютого 1789 р. і більше нічого. Всі інші жаданя шляхетних ли-

¹⁾ Grünberg, там-же I, 349- 153.

царів бука й нагайки він кинув під стіл. Тай той патент цїсар знїс не радо; він бояв ся, що селяни почнуть бунтувати ся, особливо в краях більше розвитих, як у Чехії та Моравії. Селянство справді починало декуди бурити ся і грозити, так що й панам зробило ся страшно, і чеський сойм, домагаючи ся скасування Йосифінських установ, заявив виразно, що сам уложить і піддасть цїсареві під розвагу свій власний, справедливійший плян переміни панщини¹⁾.

Цїсар узяв їх за слово і в патенті з 9. мая 1790 р. висловив бажанє, аби дідичі старали ся як найбільше підданих увільнювати від панщини за добровільним окупом. Та цїсар не вірив шляхті, і хоча в тім патенті запевнював її, що панщизняну роботу признає першим і головним обовязком підданих, то рівночасно тайним циркуляром наказав урядам, аби в кождім разі, скоро тільки піддані зажадають викупу панщини, уряд зараз переводив такий викуп навіть проти панської волі. Шляхта в крик! Почала нарікати на дволичне поступуванє уряду. Уряд пробував зацїтківати її, але далі робив своє. А коли

¹⁾ Grünberg, там-же I, 553.

по деяких селах селяни починали бурити ся і шляхта зажадала проти них війська, упімнув її цісар делікатно, що „треба троха попустити хлопам, хоч би й з маленьким посвяченєм своїх інтересів, тим більше, що при теперішніх відносинах держава не може дати дідичам достаточної військової помочи“. А 22. липня 1791 р. цісар виразно упімнув чеський сойм, аби вже раз предложив йому обіцяний перед роком плян викупу панщини.¹⁾

Розумієть ся, шляхта й не думала про такий плян, і тільки просила цісаря, аби не рушати більше тої дразливої й небезпечної справи, тим більше, що й так революційні думки ширять ся по краю і грозять усе́му громадському порядку. Цісар Леопольд думав було взяти ся сам до сеї справи, та й його постигла передчасна смерть д. 28. лютого 1792 р. Його наступник Франц II. (пізнійше цісар австрійський Франц I.) не мав у собі навіть стілько поступового духа, що Леопольд. В найвисших віденьських урядах і в соймах тягли ся ще цілих 6 літ безхосенні балаканя про поправу долі підданих, аж поки й ті не

¹⁾ Grünberg, там-же I, стр. 354, 355.

скінчили ся виданєм патенту з 1. вересня 1798 р., котрим позволяло ся викупуванє панщини, але тільки за добровільною згодою діди́ча й підданого та за затвердженєм циркулярного уряду. Се було остатнє слово австрійського панщизняного праводавства аж до самого 1846 року.¹⁾

Від тепер настали тяжкі часи. Австрія запутала ся в довголітні та кроваві війни з Францією, потерпіла страшенні страти людьми й грішми, дійшла в 1811 р. до великого банкрутства і довго ще потому не могла отямити ся. По упадку французького цісаря Наполеона в 1815 р. Австрія приступила до так званого Святого союзу держав, що мав головно на меті здусити всякий свободний рух, усяке самостійне народнє житє в Європі. Розумієть ся, що про підношенє селянства, про свободи для підданих тут не могло бути ані мови.

Тому, що справа державного банкрутства в Австрії мало кому тепер відома докладно, хоч мала велике значінє для розвою економічних відносин також у Галичині, то не від річи буде сказати про неї кілька слів. Паперові

¹⁾ Grünberg, там-же I, стр. 356.

гроші заведено в Австрії у-перве за часів Марії Тереси, і то на сам перед так зв. платні облігації по 25 і по 100 ринських, котрих у червні 1761 р. видано на 7 мільйонів, а в маю 1762 р. ще на 3 мільйони. Ті перші паперові гроші сплачено і скасовано вже 1766 р. Та ось патентом із 15. червня 1762 р. заведено властиві паперові монети, так звані банкоцетлі, немов би квіти на готовий гріш зложений у віденьським міським банку. Перший раз видано їх на 12 мільйонів ринських паперами по 100, 50, 25, 10 і 5 р. і оголошено, що державні каси приймають половину всякої вплати тими паперами, а другу половину металевими грішми. При посередніх податках, акцизах, митах, цлах можна було тільки третю часть платити банкоцетлями. Примусового курсу ті папери не мали, т. є. цісарська каса не могла нікого силувати, аби при виплаті брав банкоцетлі. Та про те вони йшли, нарід брав їх радо і були навіть такі роки, коли їх курс був крихітку (на 1—2⁰/) висший від металевої монети. Та ось від 1771 р. уряд почав друкувати тих паперів чим раз більше. Настала семилітня війна з Прусами, гроший треба було багато, найбогатший край

— Чехія — був дуже знищений війною. Під панованєм Йосифа II. показуєть ся в державнім бюджеті недобір. В 1784—1786 рр. він виносив ще ледво по 4 міліони річно, в 1787—1790 уже пересічно по 20 міліонів. Приходило ся рік річно видавати більше й більше паперових гроший. При вступленю Йосифа II. на панованє всіх банкоцетлів у обігу було несповна 6,800.000; при його смерти звиш 28 міліонів. Інші державні довги зросли за той час майже о 121 міліонів р. Та ось за панованя Франца I. настали довголітні, нещасливі для Австрії війни з Французами. Банкоцетлів видавано чим раз більше. Ще в роках 1793—1798 вони стояли в рівній ціні з металевою монетою, хоча замісь 26,700.000 їх пущено в обіг 91,860.000 р., хоча державні довги з 390 міліонів зросли аж на 572 міліони; самого проценту від тих довгів треба було річно замісь 16 аж 25 міліонів, а недобір у державнім бюджеті з 28,600.000 зміг ся на 56,666.000 р. На саме військо видано в роках 1793—1798 звиш 534 міліони, то значить видавано пересічно в році 89 міл., а всі державні доходи давали річно ледво 75 міліонів р., так що на саме військо треба було в тих

роках видати о 83 мільйони більше, ніж виносив увесь державний дохід. Не диво, що недобір за ті роки виріс до суми 357 мільйонів.

Та далі прийшло далеко гірше. В 1799 р. видано нових банкоцетлів майже на 148 мільйонів. А що ще від 1791 р. каси не раз не хотіли давати за них металевих грошей (бо не мали), то їх торгова ціна почала падати. Патентом із 15. мая 1800 р. заведено ще нові, дрібніші банкоцетлі по 1 і 2 ринські, і се ще погіршило справу, бо при кінці того року було вже в обігу 337,170.000 р. банкоцетлів, а за 100 р. сріблом треба було дати 128 р. паперами. В роках 1803—1805 був спокій, то й відносини не погіршилися значно, часть банкоцетлів винято з обігу і спалено, але вже з початком 1805 р. їх було в обігу знов 337 мільйонів р. Війну 1805 р. вела Австрія переважно за англійські гроші, та про те число банкоцетлів зросло таки о 40 мільйонів, а їх вартість падала все низше, так що в половині 1806 р. за 100 р. сріблом платили 160 р. банкоцетлями. По скінченню війни почалися в найвисших цісарських урядах горячі наради над напругою лиха, та вони не довели ні до чого

путнього. Деякі урядники радили по просту знизити вартість банкоцетлів, як то кажуть, з іменної на торгову, се значить: хто доси мав банкоцетлів на 160 р. іменної вартости, від тепер мав би силою цісарського розпорядження тільки 100. Цісар не пристав на се, бачучи в тім просте шахрайство, а згодився радше на заведенє деяких нових і підвищенє старих податків. Та краї були виссані, податки впливали слабо, а потреби державні росли страшенно. Прийшли по війні нові втрати; з початком 1810 року було банкоцетлів у обігу близько 900 мільйонів, а за 100 р. сріблом треба було дати 400 р. паперами. І знов почали високі урядники піддавати цісареві думку — зменшити номінальну вартість тих паперів до торгової, то значить заявити патентом, що від тепер 400 р. банкоцетлями варті тільки 100 р., і викупити їх зараз по такій ціні за нові — також паперові гроші. Цісар Франц противився сему, та в кінці мусів уступити. Д. 26. лютого 1810 р. видано цісарський патент, котрим установлено вартість 300 р. банкоцетлями на 100 р. сріблом, подано, що всіх банкоцетлів у обігу є 950 мільйонів і заповіджено їх викуп новими —

також паперовими грішми, що звали ся по німецьки „Auslösungscheine“, а у нас були названі по просту „шайними“. Аби не пускати металевих грошей із краю, заборонено привозити з заграниці каву, а властиво наложено високе ціло 60 р. на кожний сотнар, заборонено спроваджувати заграничні вина, за куповувано металеву монету на біржі. Та все се не помагало нічого. Аби для „шайних“ паперів забезпечити ліпший курс, постановлено сконфіскувати церковні маєтки, позабирано з церков мало що не все срібло й золото, та тим попасли ся головню жидівські гандлярі й спекулянти, а скарб дістав дуже малу за-помогу. На державні потреби при-ходило ся видавати все нові банкoцетлі; в половині 1810 р. було їх усіх на 1.049,502.000 р., а з сего 978 міліонів у обігу. Задумано продавати на ліцітації великі духовні добра, що були оцінені на 300 міліонів вартости, та духовні мали при цісарськім дворі сильних прихильників і не допустили до сего. Найвисші урядники тратили голову в тих вічних клопотах і бояли ся вибуху кровавої революції. Пробувано ще раз обтяжити людність і заведено новий так званий маєтковий податок (па-

тент із 8. вересня 1811 р.), та й се не помагало. Вартість банкоцетлів падала страшенно: в червні 1810 р. за 100 р. сріблом платили 396, у липні 406, у серпні 449, у вересні 490, у листопаді 961 р. банкоцетлями. Уряд силкував ся заpomогти лиху вибиваючи як найбільше дрібної мідяної монети, та про те лихо не вменшало ся. Всі купці, промисловці, рільники не мали спромоги сповнювати своїх грошових зобовязань і д. 11. грудня 1810 р. мусів уряд установити мораторію (проволоку) для всяких виплат, що мали бути dokonані срібною чи золотою монетою. І се не помогло. В початку 1811 р. банкоцетлів у обігу було звиш 1060 міліонів р., а за 100 р. сріблом треба було дати 1200 р. паперами. Д. 20. лютого видано новий патент, котрим постановлено, що від тепер банкоцетлі мають мати тільки п'яту часть тої вартости, яка написана на них; вони мають бути в обігу тільки до 31. січня 1812 р. і повинні бути до того часу виміняні за нові „шайні“ банкноти по 500 за 100. Податки і всякі виплати можна сплачувати банкоцетлями, але в скількості п'ять раз більшій (отже хто мав платити 20 р., мусів дати 100 р. банкоцетлями). Так само зменшено вартість дрібної монети: 30 кр. мідяків

мали мати вартість 6 кр., 15-крейцарові — 3 кр. Проценти, які мав платити уряд від облігацій, зменшено на половину. Отсе було те памятне в історії австрійське державне банкрутство, котрого наслідки почуваємо ще й доси, бо позатягані тоді величезні довги ще й доси не сплачені, а хронічний недобір у державнім бюджеті ледво в остатніх роках мин. віку, з крайнім напруженем податкової сили всеї людности удало ся усунути, тай то, здаєть ся, не на довго.¹⁾

Правда, більша часть Йосифових приписів лишила ся нескасована, але лишила ся на папері. Пани не дбали про них і поводили ся з підданими по старому, по старопольськи. Бачимо се найліпше з губерніяльного розпорядження з 2. січня 1802 р., в котрім виказано багато надужить панів над підданими, чи то таких, що вже давно, за Йосифа II. і не раз потому бували заборонювані (на приклад, аби дідичі самовільно не ділили підданських ґрунтів і на однім „цілім“ ґрунті не осаджували двох або більше підданих, аби піддан-

¹⁾ Adolf Beer, Die Finanzen Oesterreichs in XIX. Jahrhundert. Prag 1877. позд. 2. Das Staatsbankerott стр. 44 85.

ських ґрунтів не прилучували до своїх домініяльних, аби не силували підданих до більшої панщини по над ту, яка приписана в інвентаріях, аби в нових інвентаріях не накладали на підданих більших тягарів, ніж були в старих, аби не визичували своїх підданих на роботу нікому іншому), чи то нових, що були надуживанєм виданих уже законів, н. пр. аби дідичі не силували підданих до викупу панщини без відома окружної влади і то до некорисного для підданих, аби запомогу дану підданому в часі голоду або переднівку не обраховували собі на роботизну і не веліли її потому відробляти, і так само аби не казали собі відробляти „довгів за борговані напитки“, а властиво тої горівки, яку самі пани самовільно накидали підданим.¹⁾

В Йосифінських приписах не було ані мови про те, аби пан мав право карати підданого на тілі. Тільки за Леопольда, циркуляром із 31. марта 1790 р. сказано було, що циркулярна власть у разі опору підданих супроти влади має право карати підданого бу-

¹⁾ І. Заневич, Знесенє панщини в Галичині, див. Житє і Слово IV, 276—280.

ками. Аж патентом із 2. цвітня 1802, а потім із 3. серпня 1803 р. дозволено й дідичам карати підданих на тілі, але при тім наказано їм, аби на кожду тілесну кару жадали дозволу з циркулу і надто постарали ся о свідоцтво лікаря, що підданий здоров і може присуджену йому кару витримати.¹⁾ Та нема що й говорити про те, що анї за Йосифових часів анї пізнійше пани анї на хвилю не могли обійти ся без „букового закона“ і що про дозвіл влади, записуванє розданих кіїв або лікарські свідоцтва їм ніколи й не сніло ся. Правда, підданим надано за те патентом із 1806 р. право в разі побиття йти зі скаргою не до пана, але просто до циркулу. Та що з того! Шляхта покликала ся на Йосифів придворний декрет із 20. падолиста 1781 р., в котрім ніби то була встановлена кара 1 ринського віденьської валюти (40 кр.) за одного бука,²⁾ і в найгіршім разі платила т. зв. „прегравації“, т. є кару наложену за утисканє підда-

¹⁾ M. Drdacki v. Ostrow. Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und Bukowina, Wien 1842, I, 292—293.

²⁾ Ів. Заневич наведена книжка, а також Житє і Слово IV, 280.

них, а підданих би́ла до схочу. Найбільша части́на тих надужити́х не доходила до відомости́ уряду; наші́ селянин при-вик уже́ був до панських та економських букі́в так, як до щоденного хлі́ба. Тільки́ при надзвичайних випадках йому́ вдавало́ ся заносити́ скаргу́ і доходити́ свого́ права́ до то́ї міри, що ді́дича за-суджували́ на кару́ за „преграва́цію“ і на запла́ту селяни́нови за шко́ду та за бі́ль. Та й тих надзвичайних випадкі́в му́сіло бу́ти дуже́ багато, коли́ до кінця́ 1829 року́ самих кар за кривдже́нє підданих набра́ло ся 84.818 ринських, а відплат пошко́дованим 122.262 р., разом 264.073 ринських.¹⁾ А зваживши́ висо́ку ці́ну гро-ший у тих часах му́симо сказа́ти, що за яких 40 лі́т галицькі́ пани запла́тили за бі́те й кривдже́нє підданих, доказане́ їм урядо́во, сві́дками, бі́ль ше́ як мі́ліон ринських на наші́ гроші́. Народо-любі́ці бу́ли, нема́ що каза́ти!

Та найбі́льшим неща́стєм, яке ли-шили́ ті ча́си в спадку́ потомка́м, бу́ло заведе́нє грунто́вого податку́ в 1821

¹⁾ Karl Prociński, Geschichte und In-struction über die Entstehung, Gebahrung und zu erfolgende Auflösung des Gemeindespeicherfonds in Galizien, рукопис бі́бл. Оссол. 2866.

році. Про зміну старого, недостаточного оподаткування, при котрому весь тягар лягав на притиснених і без того підданих, а панські ґрунти були майже вільні від податку, говорено в Відні в найвисших урядових кругах іще від 1806 р. Ще в тім році велів цісар Франц вибрати окрему придворну комісію для регуляції податку, і поручив їй виробити плян оподаткування справедливий і одностайний для всіх країв австрійської держави. Та наради сеї комісії йшли дуже помалу, раз через ненастанні війни, а по друге й через те, що її члени не могли погодити ся між собою. Ледво в 1813 році комісія згодила ся на те, що замість дотеперішньої контрибуції треба запровадити ґрунтовий податок, до котрого би належали: податок від ґрунтів, податок від панщини і податок від домів. Був тут хоч невеличкий, а все таки поступ, бо очевидно ходило вже о оподаткованє не самих підданих, але також і панів та висшого духовенства. Але яким способом вимірювати сей податок, чи від чистого, чи від гуртового доходу, про се ще довгі літа раджено в комісії, і тільки на засіданю 16. цвітня 1816 р. комісія згодила ся на заведенє постійного катастру

на взір того, який був заведений у Медіолянні в Італії. Та се була дуже коштовна річ; уже тоді обчислено, що заведенє такого катастру (т. є. поміру всіх ґрунтів і записаня їх у відповідні ґрунтові книги) коштувало би для цілої монархії звиш 10 міліонів ринських, а в касї державній у тих часах була величезна посуха. Для того розложено сю працю на 20 літ і цісар велів розпочати її в полудневих краях: Тиролю, Країні й Дальмації. Галичина мусіла на такий катастер чекати ще цілих 30 літ!¹⁾

Та про те 1819 р. заведено в Галичині ґрунтовий податок, але на старих основах. Домінії мали подати самі податковим властям, який дохід приносять їх і підданські ґрунти. В поученю до податкових урядів наказано, що де буде поданий низший ґрунтовий дохід, ніж за часів Йосифа, там треба вимірювати податок від того низшого доходу. З того вийшло таке, що пани подавали свій дохід із ґрунтів далеко низшим, як був справді, і навіть як був перед 35 роками за часів Йосифа, далі повтягали і пооподатковували як пан-

¹⁾ A. Beer, Der Staatshaushalt Österreich-Ungarns seit 1868, Prag 1881, стр. 11—14.

ські багато ґрунтів рустікальних, особливо в Сяніцкім, Стрийськім, Станіславівськім і Коломийськім округах, а в кінці затаїли від оподаткованя більше як мільон своїх власних ґрунтів.¹⁾ От тим то не диво, що ґрунтовий податок у Галичині від його настаня в р. 1819 був дуже малий і з року на рік усе зменшався. Коли в 1821—25 р. він виносив 3,800.000 р., то в роках 1826—1835 розписано вже лиш по 3,140,000 р., а в 1836—1848 лиш по 2,800.000 річно.²⁾

Та найгірше для наших селян у тій регуляції було те, що пани повтягали багато рустікальних ґрунтів до своїх. Усе те повписувано в нові інвентарії і в панську табулю. А що пізнійше, при скасованю панщини, власне ті інвентарії з 1819 року були прийняті за основу для означеня, котрі ґрунти мають належати до селян, а котрі до панів, то

1) А. Веер, там-же 28—29.

2) А. Веер, там-же 29. Варто завважити, що вже й перед тим східня Галичина була більше обтяжена, ніж західня. Коло 1800 року весь податок, який платили пани й піддані, т. зв. домінікальний і рустікальний, виносив у східній Галичині 1,145.000 р., а в західній тільки 972.000 р. див. А. Beer, Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrh. 9.

з сего вийшло страшенне нещастє для краю, вийшло більше як 32.000 так званих сервітутових процесів за ліси та пасовиска. Селяни покликали ся при тім звичайно на старші, Йосифінські інвентарії, де пустки, пізнійше зарослі лісами, і пасовиска були записані як хлопські або громадські, а пани стояли на інвентаріях з 1819 року — і вигравали справи та руйнували цілі села.

Зрештою на наслідки сеї нової установи не треба було чекати аж так довго. Вони дали себе почути зараз численними скаргами підданих на панів за те, що ті замінюють їм їх добрі ґрунти за свої невжитки, або й зовсім відбирають їм ґрунти. Уряд мусів розпорядженнями з 26. мая 1825 і з 3. липня 1825 р. пригадувати панам давнійші приписи що до заміни й поділу підданських ґрунтів, тай то з тим додатком, що доля підданих від часу переходу Галичини під Австрію і доси помимо всяких заборон супроти панських надужить майже зовсім не поліпшила ся¹⁾. Зрештою закони наказували, що коли пан відібрав підданому не весь ґрунт,

¹⁾ M. Drdacki v. Ostrow, Lexicon der polit. Gesetze I, 280—283.

але тільки якусь частку, то в такому разі скарга мусіла йти не просто до циркулу, але на сам перед до того-ж самого пана. Сей припис певно не мусів заохочувати до скарг, але справи мусіли бути дуже погані, коли починаючи від 1819 року маємо досить часті відомости про бунти селян проти панів за відбиранє ґрунтів. В 1819 р. був такий бунт у Волі Якубовій¹⁾, 1824 у Скільщині²⁾, 1832 в Нагуєвичах³⁾; певна річ, що відомостей про бунти можна би назбирати ще дуже багато.

Та далеко гіршим нещастєм ніж ті, будь що будь рідкі заворушення по громадах, було розбійництво, що власне від 1819 року почало знов сильно бушувати по краю. Розбійництво було

¹⁾ Див. Житє і Слово I, 66—68.

²⁾ Там-же II, 428, а також К. Устіянович, Мєсть Верховинця, Львів 1879, стор. 84.

³⁾ Рукописний документ у моїм посіданю. Не знати, до якого часу відносить ся той бувт у Підкамени, золочівського округу, який описує М. Кубракевич (M. Kubrakiewicz, Essai sur le gouvernement paternel et les mystères d' Autriche. Paris 1846, стор. 96). „Із сто таких припадків — додає сей письменник, Поляк, — я описав лиш один, бо він відбув ся перед моїми очима“. Див. Ів. Заневич, Літературні стремління гал. Русинів (Житє і Слово I, 361—362)

з давен давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полекші ані справедливости, тікав у ліси, в гори, приставав до купи таких самих очайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвили загрозу смерти, все таки рад був хоч під тою загрозою прожити свobodно, а надто ще мстити ся на своїх кривдниках. Інші селяни, що сиділи на ґрунті, не дивили ся тоді на розбійника як на ворога суспільного порядку; вони бачили в нїм „вільного козака“, героя, завидували йому; хоч самі нераз мусіли від него терпіти, все-ж таки готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою, порадити та дати вказівки до нападу на панський двір.

Певна річ, розбійництво було в нашім краю не тільки за польських часів, але й під Австрією від самого початку. Але за часів Йосифа II. воно значно ослабло, коли селяни відітхнули троха свobodнійше. Потім настали довголітні тяжкі війни; по краю ходили війська, всіх сильних і здорових мужчин позабирано до війська, — про розбійників не чути. Аж коло 1820 року уряд почув ся занепокоєний цілою купою зві-

сток про часті та зухвалі розбійницькі напади скрізь по краю. Мусіло щось попхати нарід до розпуки, і я не помилю ся, коли скажу, що вчинило се не так загальне зубожінє краю наслідком війн, як власне нові постанови про ґрунтовий податок, нові інвентарії, відбиранє підданських ґрунтів, лісів і пасовиск панами. В 1820 році видає уряд аж 4 закони проти розбійництва, наказує установлюванє піших варт і стрілецьких відділів у горах, удержуванє смолоскипів для алярмованя людей по ночах, визначує надгороду 25 ринських за кожного спійманого розбійника. В 1822 р. визначено за спійманє цілої розбійницької шайки надгороду 50 дукатів; видно, що напади не тільки не переставали, але робили ся чим раз докучливійшими.¹⁾

Рік 1821 повинен лишити ся памятним для наших селян ще й тому, що в тім році цісарською постановою скасовано громадські шпіхлїрі, заведені ще Йосифом II. Нагромаджене в них збіжє забрав уряд для війська, а належні за него гроші виплачено грома-

¹⁾ M. Drdacki v. Ostrow, Lexicon der polit. Gesetze II, 840—844.

дам — облігаціями. Капітали зібрані з кар за грабленє підданих по части також забрав уряд, а по части мав із них повстати фонд для запомагання збіднілих підданих. Та вийшло щось инакше. Піддані навіть не понюхали сего фонду, що був властиво ціною їх крови й поту, заплаатою за перенесені ними побої та надроблені дні панщини. В 1841 році уряд дарував сей фонд панам на заложенє банку для запомагання — дідичів, що потребували кредиту. Се був основний фонд, із якого повстало „Ziemiańskie Towarzystwo kredytowe“, котре існує і розвиваєть ся ще й доси під назвою „Towarzystwo kredytowe ziemskie“, піддержуючи виключно дідичів своїм кредитом¹⁾.

¹⁾ К. Prociński, вказаний висше рукопис Оссол. 2866, а також Dr. Wład. Ostrożyński, Galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie, jego powstanie i półwiekowy rozwój. Lwów 1892. стор. 16, 17. Решта шніхлірового фонду, що була під зарядом Виділу станового, виносила тоді в капіталі й процентах 604.410 зр. монети конвенційної, тоб то коло 635.000 зр. віденьської валюти.

V. Польські голоси про панщину 1821—1845 р.

В падолисті 1830 р. вибухло в Варшаві повстанє. Варшава, давня столиця польських королів, була тоді столицею на пів самостійного королівства, що звало ся Конгресовою Польщею, і хоч належало до Росії, але про те мало свою конституцію, свій сойм, окреме міністерство, окремий скарб, окреме військо; російський цар був для тої Польщі королем, а замісь нього жив у Варшаві як намісник брат царя Миколи, великий князь Константин, женатий із Полькою. Та Полякам не досить було сего. Вони раз у раз бажали відбудувати свою зовсім окрему польську державу, до котрої по їх думці мусіли належати також Литва й Україна. В тій ціли майже від самого встановлення Королівства, т. є. від 1815 року між польською

шляхтою йшли шептані розмови, завязували ся таємні товариства, що ширили ся й по тих „забраних краях“, особливо по Україні. В самій Варшаві в 1829 році задумано було навіть убити царя Миколу з усім його двором підчас його коронації на польського короля. До вбійства не дійшло, та рік пізнійше горстка учеників військової школи розпочала повстанє, напавши в ночі на палату, де жив намісник вел. кн. Константин. Тільки при помочи своєї жінки Константин виратував ся від нападу і від смерти, та до молодих кадетів пристали деякі військові, пристали варшавські міщани, далі вся польська, Константином вимуштрувана армія з 30.000 людей. Росіян вигнано не тільки з Варшави, але і з цілого Королівства¹⁾).

¹⁾ Диви про це M. Mochnacki, Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831, trzecie wyd. Berlin 1863, т. I, стор. 208—280 і т. II, стор. 1—93 про тайні товариства, а особливо т. II, стор. 64—70 про змову на замордованє царя, т. II, стор. 99—146 про змову підхорунжих і вибух повстаня в ночі 29. падолиста 1830 і т. II, сторони 147—285 про розширенє повстаня і відворот Росіян. Більше з воєнного погляду розповів історію сего повстаня Ludwik Mierosławski, Historya powstania listopadowego, сім томів і видане по смерти автора доповнене.

Польські шляхтичі на Литві й на Україні почали також рушати ся і робити повстання¹⁾. Та Росія незабаром вислала великі воєнні сили до Польщі, а повстанці тим часом сварили ся між собою, скидали одних генералів, вибирали інших, і хоча до них збирали ся чим раз більші купи людей, особливо молодіжи, також із Прус та з Галичини²⁾, то все таки по 10 місяцях війни повстанє упало, Варшаву взято штурмом, а повстанці або вигибли в війні, або дістали ся до неволі, або повиходили за границю, до

пз. Bitwa warszawska, Poznań 1887. З погляду польських консерватистів оповів сю історію Barzykowski, Pamiętnik o powstaniu polskiem w r. 1830—31, Kraków 1885—88, 4 томи. Дуже важна книжка російського генерала Пузиревського „Польское возстаніе 1839—31 года, С. Петербургъ 1888“, написана на підставі актів російського генерального штабу. Крім сих головних писань про те повстанє написана велика сила споминів і поменших праць ріжними мовами.

¹⁾ Диви про се Feliks Wrotnowski, Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831, opisane podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania, Lipsk 1875, стор. 77—285.

²⁾ Про участь Галичан у повстаню 1830—31 р. диви крім принагідних згадок у названих висше книгах особливо Zbiór pamiętników do historyi powstania 1830—31 r. Lwów 1878 r.

Прус і до Австрії. Конгресова Польща утратила й ту решту самотійности, яку мала доси. Цар скасував польський сойм і польську конституцію, польських міністрів і польське військо — не говорячи вже про тяжкі кари, які впали на тих, що верховодили повстанєм.

Із тих польських повстанців, що перебігли до Галичини і тут зложили оружжє, одна часть була арештована австрійським урядом і мусіла забирати ся далі за границю до Франції. Та дуже значна часть, може з 10.000 люда, лишила ся в краю¹⁾. Були се або родовиті Галичани, що по упадку повстання сяк-так поперебирані повертали до дому і перед урядом навіть не признавали ся, що були в повстаню, або були й заграничні втікачі, котрим не хотіло ся йти в далеку чужину. Вони звичайно з фальшивими пашпортами або й без пашпортів ховали ся якийсь час по панських дворах або й по хлопських хатах, а потім знаходили собі якесь місце чи то писаря, чи економа, горальника, мандатора, то-що.

Але ті люди не думали сидіти тихо.

¹⁾ Про се диви F. Wrotnowski, вказана книжка, сторони 319—322.

Думки про відбудоване Польщі, про нові повстання не покидали їх. Що не-давнє варшавське повстанє упало, сему по їх словам винні були дві річи: зрада магнатів, котрі по просту запродали Москалям польську справу, і брак польського патріотизму серед маси польського народа, серед польського хлопства. З сеї науки треба було користати, і ось бувші повстанці — як ті що лишили ся в краю, так і ті, що були за границею — кинули ся з горячим запалом до роботи, аби приготувити нове, вже чисто людове повстанє.

З разу вони думали, що досить буде кликнути до польського хлопа, показати йому образ будущої свободної Польщі, показати Москаля як ката, — а хлоп повстане й вижене того ката з краю. З такими думками приїхав із Парижа до Галичини бувший повстанець Залівський і, зібравши купку таких же повстанців, поділив їх на кілька горсток і рушив із ними до Росії бунтувати хлопів і шляхту¹⁾. Але хлоп не рушав ся на їх поклик, тим більше, що

¹⁾ Karol Borkowski, Pamiętnik historyczny o wyprawie partyzanckiej do Polski w roku 1833. Lipsk, 1862.

ті патріоти замість польського натрапили переважно на руського хлопа, до якого навіть не вміли заговорити зрозумілою для него мовою. „Партизанти“ — бо так називали себе ті смілі вояки — по часті погибли в Росії, а по часті здужали втекти назад до Австрії, та тут австрійські урядники при помочи руських хлопів повиловлювали їх і позасажували до кріміналу¹⁾.

Переконавши ся, що підняти людове повстанє для відбудованя Польщі зовсім не так легко, як здавало ся з разу, почали польські патріоти думати над тим, яким би способом зробити се найлекше. Жиючи серед народа по селах і місточках вони бачили, як тяжко терпить хлоп від панщини. Значить — думали вони: пообіцяймо хлопови знесенє панщини, а він певно піде за нами. Так — говорили інші, — але куди піде? Були такі легкодухи, що не надумуючи ся відповідали на се питанє: „Піде проти Німця і проти Москаля“. Але інші, розумніші, закидали: „А нуж він

¹⁾ Диви про се K. Borkowski, вказана книжка стор. 46—47; брошуры Cztery lata 1833, 34, 35 i 1838 w Galicyi austryackiej, przez jednego z więźniów. Bruksella 1838; Ів. Заневич, Знесенє панщини в Галичині (Житє і Слово IV, 135).

не піде проти Німця, а тільки проти шляхти? Що нам тоді за користь?" І тут виходила сварка між польськими патріотами така сама, яка була вже і в Варшаві підчас повстання. Незаможні, бідні, дрібні урядники, офіціялісти, писарі та горячийші студенти признавали себе демократами і говорили: „Ну, і що-ж? Нехай іде й на шляхту! Не треба нам шляхти! В будущій свободній Польщі буде рівність і свобода, шляхти не буде. А тепер шляхта найліпше зробить, коли добровільно зрече ся своїх привілеїв, порівняє ся і побратає з людом, здобуде собі його довіре. Се буде правдивий початок відбудованя Польщі“.

Добре було голякам або загорілим головам говорити такі речі, але шляхті й магнатам було зовсім не до того. Вони розуміли добре, що коли такі загорільці будуть верховодити в будущій Польщі, то для них ліпше не мати й зовсім ніякої Польщі. Для них ті демократи, то були червоні революціонери, комуністи, котрі бажали загарбати їх маєтки й поділити ся ними. Але з другого боку їм було стидно признавати ся до того, що обіцяна демократична Польща без панщини і без бука їм властиво до хріну здала ся. Супроти

тих новстанців вони вдавали з себе великих патріотів, підпирали їх грішми, давали їм притулок у своїх маєтках, не раз по просту зі страху перед їх пімстою. Та деякі шляхтичі, особливо молодші, приставали й самі до тих „демократів“, наражували себе на великі небезпеки, вступаючи до тайних товариств; але при тім усе якось так виходило, що вони гальмували роботу загорілих емігрантів, поки товариство не розпалося. Від 1831 до 1840 року було у Львові п'ять чи шість таких таємних товариств. Молоді польські паничі збиралися, радили, розмовляли про потребу піддвигнення люду, писали відозви та програми; але на тім звичайно все й кінчилося, поки в кінці про все не довідався уряд і не поарештував кількадесять тих молодих людей. Між ними були такі польські патріоти, як пізнійші міністри Грохольський і Земялковський, такі як Смолька, пізнійший президент першого законодавчого Сойму в Відні, й такі, що пізніше були австрійськими гофратами та ексцеленціями.¹⁾

¹⁾ Про ті польські товариства в Галичині від самого 1831 р. див. В. Janke, Wspomnienia w книжці Zbiór pamiątek do historyi powstania 1831 r.; М. Sala, Geschichte des polni-

Але ті молодші, горячі Поляки, що бідували по селах і місточках чи то на малих урядах, чи в війську, думали инакше, бажаки якогось діла, хотіли швидкої й різкої переміни своєї і все-народньої долі. Небезпеки вони не бояли ся, бо що могли стратити? І от деякі з них кидають ся бунтувати жовнірів і кликати їх до повстання. В тім дусі робили в Перемишлі Дмитрасинович, у Станіславові Гудзяк¹⁾. Та тут пожиток був невеликий, відкритє роботи дуже легке, а кара страшна. Тож більша часть патріотів кинула ся до роботи між селянами. Почин вийшов із Самбора, де пробував практикантом при кримінальнім суді бувший повстанець Каспер Ценглевич. Він почав складати руські пісні, котрими мав загрівати руських хлопів до повстання за відбудованє Польщі, і позискав собі до помочи ще кількох молодих студентів, у тім числі також споляченого Русина Михайла Попеля. За прикладом Ценглевича Попель

sehen Aufstandes im Jahre 1846; Józefczyk, Wspomnienia z lat ubiegłych (Przegląd polski, Kraków, 1882) і рукописні спомини Генриха Богданського (Оссол. рукопис 3486).

¹⁾ M. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846. Wien 1867. стр. 72, 91, 92.

написав також руську пісню, що звала ся „Русин на празнику“. Молоді прихильники Ценглевича почали ходити поміж нарід і голосити йому свої думки. А щоб їм окрім пісень дати ще сказівки для розмов з мужиками, Ценглевич написав також по руськи книжечку „Наука для вчителів руського народа“. Ті пісні Ценглевича й Попеля, а також Ценглевичеву „Науку“ чи „Інструкцію“ переписувано дрібнесеньким письмом на маленьких карточках або виучувано на пам'ять і ширено по краю. Самих самбірських співаків швидко арештовано (1836 р.), але Ценглевичеви удало ся втекти з поліційного арешту у Львові. Він утік на село, перебрався за хлопа і прожив до 1838 р. як ковальський челядник у Деревлянах, ширячи в вільних хвилях свою науку між селянами. Та в кінці уряд таки вислідив і арештував його. Засуджений на довічне в'язницю він сидів у Куфштайні аж до 1848 року і вернув відтам горячим польським патріотом і завзятим противником Русинів.¹⁾

¹⁾ Sala, вказана книжка 71—9; Ів. Заневич, Знесенє панщини (Житє і Слово IV, 137—152); Ів. Франко, Шевченко героєм поль-

Які-ж думки проповідували руському селянинові Ценглевич, Попель і їх товариші? Вони тягли його до бунту, до кіс, до ножів і до підпалів. Вони малювали йому якими фарбами його долю, котру зрештою той селянин ліпше знав, ніж вони. В Ценглевичевій пісні „Затужім“ читаємо:

Ой роле-ж бідна, кєрвавизно моя,
Чому ти не моєю?
Я тебе роблю, за тебе плачу,
Не зову тя своєю.
Панський лан що день, тебе що тиждень
Гірким потом зливаю;
За тебе що рік, за тебе весь вік
Як віл в ярмо впрегаю.
За тебе мій отець, я ще молодець,
За тебе-сь ми мучили;
За тебе мій дід, за тебе мій праділ
Як воли все робили,
І я тягну як віл, що но маю сил, —
Ані тя відробити!
І подушне даю, і плачу що маю,
Ані тя відкупити!
Ой пане-ж мій, пане, коли-ж того стане,
Коли-ж тому годі?
Пусти нас з панщини, пусти нас з данини,
Пусти нас в свободі!
Твердії каміні на зимної рині
Тай сльозами пітніють;

ської революційної легенди“. Житє і Слово I, 378—402) а також IV, 194—201, де надрукована вірша Попеля, і IV, 324—337, де надрукована „Інструкція“ Ценглевича.

І-скали твердії, і скали зимнії
Здроями¹⁾ сльози лїють.
А ти — то паня, чоловік як я,
А ніщо тя не взрушит!
Ти так матір мав, ти так груди ссав, —
Сльоза тебе не скрушит.
Піт ся виливає, тіло розпадає
Аж до крові живої;
Від нужди нашої, від муки гіркої
Не змякнут груди твої.²⁾

І в Попелевій пісні „Русин на празнику“ читаємо також дуже острі наріканя на панщину:

З давен давних во недолю
І в нещастю Русин все;
З давен давних во неволі
Перед паном карку гне.
Пани в пута нас вбивають
І волочут у свих ніг,
Пани в ярма нас впрігають,
І прогнівав ся вже Біг...
Відки-ж панок має мати
Тото право за собов:
На панщину виганяти,
Нашу пити, нашу кров?
Як волами все орати
Свої ниви і свій лан?
Нас коль схоче і продати —
Відки має тото пан?
Чи він в той світ не приходить
Слабий і смертельний враз?

¹⁾ То-б то: потоками.

²⁾ Noworocznik demokratyczny 1843, Paryż, 298; Житє і Слово I, 393 394.

Чи він ту ся так не родит
Голий як і кождий з нас?¹⁾

Хто би думав, що ті революціонери будуть кликати руського хлопа проти шляхти. Та де тобі! Вони кликали його проти Німців! Після тої „науки“, яку вони голосили народови, всему винні Німці. Вони наклали на народ податки, женуть у рекрути, збогачують ся хлопською працею.

Ми ся цілий день мозолим,
Ти податки від нас дреш.
Аж як ми тя тут підголим,
То плюгевий Німче вздреш.
Не забереш нас в рекрути,
Не поженеш в чужий край,
Бо ми вмієм коси кути,
Утікай же, утікай!
Славянщина наша мати,
А наш батько со небес,
Всі Славяне суть нам брати,
Тільки Німець то є пес.

В такім дусі співали руському народови Ценглевич та Попель. Коли повірити сим „демократам“ і „вчителям руського народа“, то властиво аж Німці запровадили в Галичині панщину, а давнійше за польських часів був для селянина правдивий рай. Аби вернути той рай, руські хлопиповинні вирізати Нім-

¹⁾ Жите і Слово IV, 195—196.

ців; такими словами кінчить свою пісню Попель, так кінчить ся й Ценглевичева „Наука“. Очевидно, що руські селяни слухаючи такої науки, мусіли хіба реготати ся. Адже ще жило багато таких, що на власні очі бачили Польщу і зазнали її райських порядків; а всі інші знали се добре, що не Німці, не податки і не рекрутчина були їх найбільшим лихом, а шляхта, панщина і всі її несправедливости. От тим то й не диво, що всі ті кроваві поклики зовсім не трафляли до душі руського селянина. Він і не думав рушити пальцем за відбудоване Польщі, не вірив обіцянкам химерних „паничів“, що самі Поляки дарують йому панщину, скоро тільки він вижене з краю Німців, але по давньому йшов до Німця урядника шукати опіки і справедливости проти брата Поляка, шляхтича чи навіть „демократа“.

Коло 1840 р. майже всі польські „неспокійні духи“ або повтікали з Галичини за границю, або були поарештовані. Почали ся процеси. В 1841 р. засуджено відразу 50 людей на смерть. У краю зробила ся тривога. Між засудженими було багато паничів із ліпших родин. Шляхетський сойм подав за ними просьбу до цісаря, і цісар дарував

їм кару. Та багато з тих увязнених позасаджувано на довгі літа до вязниці, інших позабирано до війська. В краю настав супокій. Але наслідки революційної роботи не пропали. Шляхта сама почула страх. Вона почала освоювати ся з думкою, що панщині вже не довго тривати, що се дуже небезпечний набутток; бо ану-ж хлоп захоче справді послухати шалених загорільців і отрясти ся з пут? Деякі під тим страхом почали навіть дораховувати ся до того, що властиво панщизняна робота величезна страта часу і марноване робучих сил, що господарювати наємним робітником буде кориснійше для самого пана, ніж господарювати силуваними руками. І ось від 1842 р. починають ся в галицькім соймі розмови про панщину: що з нею робити? чи знести, чи лишити? а коли знести, то яким способом і як? чи за викупом, чи без викупу, з ґрунтом, чи без ґрунту?

Наші шляхтичі, вчені й невчені, ще й доси з великими гордощами згадують про ті шляхетські сойми 1842—1845 років і про ті розмови, і голосять цілому світови, що тодішня шляхта виявила найщирійшу охоту знести панщину, але уряд на се не позволив. Що

се шляхетне балаканє — цілковита брехня, як се дуже докладно власними словами тодішніх соймових внесків і протоколів виказав Ів. Заневич (Остап Терлецький) у своїй цінній книжці про знесенє панщини. Я тільки коротко переповім тут зміст тодішніх внесків і сварок і надію ся, що вже й з того кождий побачить, яке право мають нинішні шляхтичі хвалити ся своїми великодушними предками.

З думкою про потребу якоїсь зміни підданських відносин виступив перший граф Красіцький, подаючи 2. цвітня 1842 р. до станового виділу письмо в тій справі.¹⁾ В тім просторім письмі граф Красіцький говорить про всякі річи, та про знесенє панщини не говорить ані слова. Найбільше йому заваджає те, що дідич не може до вподоби розпоряджати рустікальним ґрунтом, не може лїнивого та непослушного хлопа зкинути з ґрунту, що власть не дає дітичам достаточної помочи для силуваня селян. Він домагає ся, аби рустікальні ґрунти зробити власністю

¹⁾ Відпис того письма чи „Меморіялу“ між рукописами бібліотеки Оссолінських у Львові ч. 2843 і 2945.

селян, завести для них ґрунтові книги, аби селянин міг зятягати на ґрунт позички, аби на той ґрунт була заінтабульована також панщина і аби за несплачений довг і за невідроблену панщину можна було хлопови зліцітувати ґрунт. Дідичі повинні бути звільнені від обовязку запомагати селян у разі бідности, голоду або нещасть, але повинні би запомагати селян тільки грошовими позичками, добре опроцентованими, тай ще з тою умовою, що за несплату тої позички дідич може зліцітувати хлопський ґрунт. За всі ті добродійства дідич мав би задержати дотеперішню зверхність над хлопом і хлоп мав би робити дідичеві панщину доти, „доки весь нарід через дальшу фізичну і моральну освіту не дійде до того стану, що буде міг зовсім сплатити ся з обовязку, який тяжить на рустікальних ґрунтах. Тоді ті ґрунти зробились би вільними рустікальними ґрунтами, але й тоді ані ніколи не повинні одержати тих прав, якими наділені ґрунти домінікальні“.¹⁾

Не треба й доказувати, що сей

¹⁾ Ів. Заневич, Знесенє панщини в Галичині, а також Житє і Слово, IV, 288—293.

теплий кожух не був шитий на селян, і що пану графови ходило далеко більше о добро панів і о запевнене їм на віки вічні коли не самої панщини, то бодай усіх її користий, ніж о увільнене й піднесенє селян. У становім відділі був тоді маршалком Тадей Василевський, чоловік чесний і освічений, приятель нашого поета Маркіяна Шашкевича. Прочитавши писанє гр. Красіцького він написав резолюцію, що хоч трафляють ся там розумні думки, але не подано нічого такого, що би можна взяти під нараду. Гр. Красіцький дуже сим образив ся і на приватній нараді шляхотській у домі Василевського під час сойму 19. вересня 1842 ще раз відчитав своє письмо всім. „Воно розцікавило зібраних, — хвалить ся гр. Красіцький, — сонних пробудило, мислячих задовольнило і всіх переконало, що швидше чи пізнійше дотеперішні відносини мусять перемінити ся“. Постановлено порушити справу на будучім соймі, а до її порушення уповажнено самого Василевського.¹⁾

За рік, д. 18. вересня 1843 сойм

¹⁾ Ів. Заневич, вказана книжка, а також Житє і Слово IV, 301 – 302.

зібрався, і вечером того самого дня зійшлося багато шляхтичів на приватну нараду в домі гр. Скарбка. Василевський виступив з проєктом знесення панщини, та більшість шляхти закричала його. Та не вже се правда? запитаєте. То-б то не те, що хляхта закричала, але те, що шляхтич, хоч і освічений, радив скасувати панщину? Правда, та не ціла. Ось послухайте, що радив зробити Василевський!

Він дуже основно і розумно доказував нерозумність, несправедливість, шкідливість і небезпечність панщини. „Знести в нашім краю панщину добровільним способом, значить вернути краєви супокій, зробити неможливими хлопські бунти“. Повинни се зробити самі дідичі, бо їм потрібно цілком і скоро погодити ся з народом; повинни се зробити швидко, бо ануж уряд схоче сам скасувати панщину з їх шкодою! Дідичі не повинни боятися деяких жертв, аби тільки забезпечити собі будущину. Знесенє панщини повинно бути цілковите, не часткове, бо се не заспокоїло би, але ще більше роздразнило би селян“. ¹⁾

¹⁾ Ів. Заневич, там-же, також Житє і Слово IV, 385—393.

— Правда, як розумно, як сміло, як чесно сказано! Але не бійте ся, се тільки половина думки Василевського, се тільки широкий і червоно помальований дах. А який будинок прикритий тим дахом? Читайте далі!

„Дідичі повинні дістати цілковите відшкодованє за панщину, бо їх прав до побираня панщини ніхто не сміє нарушити. Дарованє панщини без відплати навіть пошкодило би селянам, бо вони не вміли би шанувати дарованого. Селянин повинен дістати право ужиткованя свого ґрунту, міг би його задовжувати, заставляти, виарендовувати, продавати, дарувати, — тільки не смів би ділити його. За те мав би після угоди з паном платити йому вічний чинш, котрий був би заінтабульований на ґрунті; в разі несплати чиншу міг би пан засеквеструвати або й зліщитувати хлопський ґрунт. Чинш мусіли би селяни платити грішми. Зрештою мусіло би бути позволено їм цілковито викупити ся від чиншу; аби достарчити на се селянам капіталу, мусіло би бути заложене окреме кредитове товариство для селян. Очевидно, що до викупу доходили би на сам перед заможнійші та статочнійші господарі. Само знесене

панщини і перехід на очиншованє треба би заводити не відразу в цілім краю, аби, борони Боже, дідичі не потерпіли через те якої шкоди, тай аби селяни не дістали охвату; треба би розложити се на яких 20 літ, увільняючи зразу найзаможніших у громаді. Цілковитий викуп виносив би стілько, як сума річного чиншу помножена на 20. А річний чинш мусів би виносити як раз стілько, скілько після урядового отаксованя і після інвентаріїв варта грішми панщина і всі данини, які тепер поносять піддані“.

Прочитавши сей проєкт „поступового“ шляхтича одному тільки дивуєшся: як міг він тут говорити про якусь жертву, котру буцім то мали понести шляхтичі для доведеня до „повної і ширкої згоди з народом“? У часі, коли в повітрі пахло хлопськими розрухами, коли власні сини шляхтичів починали йти між селян і бунтувати їх проти панщини, коли з-за границі польські демократи і навіть вигнані магнати, як князь Чарторийский, накликали до знесеня панщини і до жертв для народа, — в таких часах жадати від хлопа вічного чиншу в такій самій вартости, як вартість його панщищених тягарів і ще при тім говорити про якусь жертву, се

було крайнє заслїпленє, щоб не казати безстидність.

А про те шляхтичам зібраним у гр. Скарбка і сего було за багато, і вони закричали Василєвского! Вони почували, що Василєвский справедливо осуджує панщину, та їх мізки не могли освоїти ся з думкою, аби шляхтич міг жити без неї. І ось по бурливій нараді Василєвского склонено до того, що він сховав свій внесок до кишенї, а на соймовім засіданю д. 22. вересня 1843 р. поставив ось який внесок:

„Зібрані Стани просять Його цїсарсько - королївське Величество, аби зволив ласкаво дозволити на будучім соймі вибрати з поміж його членів комісію, котра би застановила ся над взаїмними відносинами властителїв маєтностей і селян у тім краю, зібрала потрібні відомости і заняла ся уложенєм пляну вигіднійшої для обох сторін регуляції тих відносин задля піднесеня добробиту властителїв і селян, а тим самим цїлого краю. Сей плян має бути в речинци визначенім соймом при іменованю комісії підданий під розвагу соймового зібраня“.¹⁾

¹⁾ Ів. Заневич, названа книжка а також Житє і Слово IV, 429.

Як бачимо, про знесенє панщини, навіть про її заміну на вічний чинш і в загалі про яку будь виразну зміну тут нема ані мови. Вибрати комісію, застановляти ся, збирати відомости, радити й писати протоколи, — се така худа кухня, з якої ще ніхто ніколи не був ситий — окрім тих, що радять і пишуть. Внесок Василевського нікого ні до чого не обовязував, а шляхті виразно обіцявав, що має на меті поперед усього поправу її відносин, а аж на другім місці поправу долі підданих. Та дарма! В соймі знайшло ся ще 15 шляхтичів запеків, котрим і того пустісінького внеску було за багато, котрі волюли були, аби про панщину і про хлопів у соймі зовсім не згадувати. Певно бояли ся, що хлопська справа така як смола: тільки доторкни ся її, то зараз до пальців липне і почне тягти ся та мотати ся без кінця. Мали небо-раки повну рацію! Та що-ж, не їх уже сила була спинити віз у розгоні. Більшість 86 голосів ухвалила внесок Василевського.

Пожитку з того не було ніякого Цісар не затвердив того внеску, бо, як сказано в рескрипті з 9. липня 1844 р., „вибір комісії, про котру не знати, ані

що, ані як має робити, цісар не вважає відповідним. Про те соймови полишено до волі займати ся далі сею справою і поставити виразнійший внесок^{.1)}

Ся цісарська заява приперла шляхту до стїни. Давайте, панове, щось виразнійше! Але що? Знесенє панщини? Заміну її на вічний чинш? Про се шляхта не хотїла й слухати. І ось Василевський на соймовім засїданю д. 19. вересня 1844 року поставив другий внесок, котрий тут знов подаю дословно:

„Стани щиро бажають поліпшити долю найпожиточнійшої і найчисленнійшої верстви людности і разом із тим піднести промисл і добробит цілого краю. Та не можуть у часї короткої соймової сесії поставити без попереднього приготованя якесь виразне внесенє про таку важну й широку справу, а то тим більше, що предкладаючи в тій справі якісь загально-обовязкові постанови, треба мати на оці не лише природу відносин обох сторін, але також положенє, якість землі, ступінь освіти народа, а всі ті обставини в ріжних сторонах краю дуже неоднакові.

¹⁾ І в. Заневич, там-же, а також Житє і Слово IV, 432–433.

Аби пізнати всі ті подрібности і застановити ся над ними докладно, постановили Стани вибрати зпоміж себе знаючих людей, що живуть у різних сторонах краю, аби збирали і присилали відомости, що мають послужити підставою при будучім уложеню і нарадах над внесками¹⁾).

Над сим внеском радив сойм два дни. В кінці д. 20. вересня ухвалено просити цісаря, аби дозволив вибрати комісію, котра мала би застановити ся над заведенєм книг ґрунтових для селянських ґрунтів, далі над наданєм селянам пожиткової власности рустікальних ґрунтів, і в кінці над регуляцією сервітутів і спільних посідань. Про ті питання мала комісія випрацювати докладні пляни і предложити їх соймови; та при тім додано виразно, що вона має „Оминати всякі невчасні питання і занятися тільки означенєм найпильніших потреб, котрих заспокоєнє не нарушило би нічиєї власности анї свободи, а рівночасно могло би зблизити наших селян до цвітучого положеня“²⁾).

¹⁾ Ів. Заневич, там-же і Жите і Слово IV, 434.

²⁾ Ів. Заневич, там-же, а також Жите і Слово IV, 436.

Значить, комісія мала, борони Господи, не порушувати „невчасної“ справи знесення панщини, мала „не порушувати“ панської „власности“, а при тім знайти спосіб ущасливлення селян — певне після рецепти: мий мене, не мочи мене!

Д. 11. марта 1845 р. прийшла цісарська відповідь на сей внесок. Цісар дозволив на вибір комісії, що мала зайняти ся приготовними роботами для урегулювання пожиткової власности. Се була чиста формальність, що не вела зовсім до знесення панщини, та про те шляхта знов переполошила ся, і треба було окремими письмами поучати її, що даючи селянам пожиткову власність вона сама нічого не тратить. Зрештою від вибору комісії для приготувань до самого надання пожиткової власности було ще дуже далеко. Справа могла таким способом протягти ся ще й 10 літ, як би грізна постава селянства, особливо в західній Галичині, та живі розмови шляхти по всім краю про близьке нове повстанє не були попхнули її на перед. І от у осени 1845 р. становий сойм не тільки зараз вибрав призволену комісію, але великою більшістю 116 голосів проти 10 ухвалив ось який внесок Маврикія Країнського:

„Просити Найяснійшого Монарха, аби на підставі найвисшої ухвали з д. 11. марта 1845 р. зволив приказати становій комісії, вибраній задля приготовних нарад над признанем мужикам пожиткової власности ґрунтів і над заведенем ґрунтових книг, аби з причини обосторонньої недогідности, що впливає з теперішніх підданських відносин, задля сполучених із посіданем ґрунту особистих і інших інвентарських повинностей і тягарів наложених на домінії, застановила ся над способами, як би можна ті підданські повинности перемінити на осипи в збіжу або на чинші в готових грошех, або довести до їх цілковитого викупу і усунути перешкоди, які ставить тим перемінам теперішнє законодавство; дальше, які би способи могли послужити і які би треба видати постанови, аби осягнути відповідне заокругленє і впорядкованє посіlostий як двірських так і селянських, розділ спільних ґрунтів і знесенє шкідливих служебностей“¹⁾).

Отсе та одинока ухвала галицького шляхотського сойму,

¹⁾ Ів. Заневич, там-же, а також Жите і Слово IV, 452.

де згадуєть ся про знесенє панщини. Та чи мають нинішні шляхтичі так дуже що нею гордити ся? Не забуваймо, що вона була ухвалена, так сказати, остатнього дня перед задуманим новим повстанєм, що мало бути звернене сим разом не проти „Москаля“, а головно проти „Німця“, тоб то проти Австрії та Прус. Не забуваймо, що вже тоді селяни зачинали чим раз грізнійше виступати проти шляхти, турбувати по дорогах проїзжих панів, а революційні висланці з Франції бігали по краю і кликали до бунту. Пани чули, що на панщині можна дуже попекти ся, і забажали раптом позбути ся її. Але ще й тепер вони не думали ні про яку жертву для селян. Ще й тепер надіяли ся зацитькати справу ніби то смілою, та на правду дуже замотаною і загальною ухвалою, коли тим часом кождий із них, без жадної ухвали, у себе дома міг цілу справу любісінько полагодити далеко швидше й кориснійше і для селян і навіть — як показали пізнійші події — для себе самого.

Та ба! На стілько доброї і сильної волі ні в кого з тодішньої шляхти не було, а їх шумна ухвала з 1845 р. не дочекала ся вже ніякої цісарської від-

повіді. Роз'їздячи ся з соймового засідання пани шляхтичі, горді на свою ухвалу, певно й не думали, що се було остатнє засіданє станового сойму, і що резолюцію на їх ухвалу дасть їм не цїсар, а хлопські, мазурські сокири та ціпи. Мали можність показати свою добру волю, та проспали нагоду. Тепер було вже за пізно!

VI. Різня 1846 р. і реґуляція панщини.

По великих арештованях польських революціонерів у Галичині, по процесах і засудах, котрі цісар д. 1. січня 1845 р. злагодив, дарувавши жите 50 засудженим на смерть, а надто 40 із них і всяку дальшу кару, здавало ся, що якийсь час був спокій у Галичині. Та се була тільки коротка хвиля. В тім самім 1845 році постановили польські емігранти, що жили у Франції, зробити в 1846 р. велике повстанє в Польщі. Воно мало розпочати ся в Галичині і в Познанщині, отже обернути ся поперед усього проти Австрії та Прус, а тільки поборовши тих двох противників мало звернути ся проти Росії. Готового польського війська, такого як у 1830 р., котре-б можна було попровадити до повстаня, тепер не було; тож комендант нового повстаня, генерал Людвік Мєро-

славський, уложив ось який плян. Повстане мало розпочати ся по селах. Дідичі повинни були узброїти свою рідню і свою прислугу, а по зможі також своїх селян, котрих мали позискати для повстаня обіцянкою знесеня панщини. З тими уоруженими купами мали в означений день зібрати ся в повітовім місті, опанувати там урядові будинки, каси, магазини, а особливо поперед усього військові коменди і склади оружя та аmunіції. Тоді треба було покликати до оружя міщан і решту людности, і з тими силами наперти на столицю краю і захопити в свої руки всі краєві власти й каси.¹⁾

На папері сей плян виглядав дуже гарно, але для кожного незасліпленого і знайомого з краєвими відносинами в Галичині він мусів видати ся не видумкою розумного чоловіка, але хиба вибриком фантазії божевільного. Треба було не знати краю ані людей, аби хоч на одну хвилину подумати, що селянин, руський чи польський, битий і гноблений доси шляхтою, на саму голословну обіцянку полекші повірить тій шляхті

¹⁾ Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846, стр. 171—174.

і піде з нею проливати свою кров за відбудованє Польщі, піде бити того Німця, в котрім доси привик бачити свого опікуна, свій захист проти шляхетської самоволі.

Та хоч і який безглуздий був плян Мєрославского, горячі польські патріоти, особливо молоді паничі, повірили в його можливість і кинули ся горячо підготовляти край до повстаня. Горячийші почали завчасу підмовляти селян, особливо по деяких округах західної Галичини, та тим осягли лиш одно: між селянством шибнула поголоска, що за рік прийдуть „Поляки“ і будуть різати хлопів. Люди стрівожили ся і декуди н. пр. у селі Косіна, почали узброювати ся в ціпи та в коси і збирати ся в купи для оборони проти нападу. Розумієть ся, що й перед властями хлопи не таїли ся з тим, що знали, і вже від марта 1845 р. почали ся нові арештованя.¹⁾

Та польські патріоти не тратили надії. З Франції прислано літом 1845 р. емісарія (висланця) Теофіля Вішньовского, а незабаром потім появив ся в західніх округах другий польський емісарій Едвард Дембовский. Ті два

¹⁾ Sala, там-же, стор. 124—127.

мужі мали приготовляти повстанє один у східній, а другий у західній части краю. Вішньовський завязав таємний революційний комітет у Львові, а Дембовський у Тарнові. Потім оба почали обходити села, перебираючи ся раз за панських льокаїв, то знов за хлопів, Жидів, дротарів або урядників, криючи ся по дворах, пасіках або й по хлопських хатах, і всюди завязуючи менші комітети, втягаючи людей до окружного виступлення або збираючи грошеві датки. Шляхта, котра молодша, радо йшла за їх покликом; особливо горячо заняли ся повстанєм молоді графи Вєсьоловські коло Тарнова. Також багато панських урядників, лісничих, економів, мандаторів і латинських ксьондзів приступало до змови. За те богатші пани, магнати, не радо дивили ся на ті приготования. Вони бачили, що з сеї муки не буде хліба, бояли ся втягання хлопів до руху, а декотрі прямо ворожили, що хлопи замись на Німців готові кинути ся на польських патріотів.

І от деякі пани, бачучи, що не можуть запобігти бурі, виїздили за границю, а інші удавали ся до уряду доносячи йому що знали про приготования та просячи, аби арештовано заго-

рільців.¹⁾ Та уряд не дуже квапився, чи то не маючи в руках певних доказів, чи може з яких інших причин. Польські патріоти пізнійше голосили всьому світу, що се чинено навмисне, що уряд тоді вже підготовлював різню шляхти і хотів у хвилі вибуху повстання пустити на шляхту під'юджених хлопів, утопити польську державну мрію в крові польської шляхти. Розуміється, сему тяжко повірити. Уряд справді не знав, що йому робити, і аж у остатній хвилі отямився, коли вже годі було змінити те, що сталося й без його волі.

Реченець повстання визначено на 18. лютого 1846 р. Та сей день стався початком страшної гайдамаччини, що розпочавшися коло Тарнова розширилася по всій західній Галичині. Уоружені шляхтичі, економи, лісничі та інші охотники почали збиратися по дворах. Декуди покликувано селян і підговорювано їх до революції; та ті відповідали скрізь погрозами та заявами вірности

¹⁾ Fr. hr. Wiesiołowski, Pamiętnik z r. 1845—1846. Lwów, 1868, а також рукописний „Głos w tece obywatela galicyjskiego zamarty z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się Stanów prowincyi na zwyczajny sejm postulatowy 1846 roku“, рукопис у моїм посіданю.

цісареві. Тоді шляхтичі самі вирушили в дорогу до умовлених місць. Та декуди вже того дня прийшло до бійки: селяни не хотіли пускати своїх панів, або грозили арештувати їх, а пани відповідали на се вистрілами. Тоді селяни, бачучи, що не жарт, кидали ся на панів, били їх страшенно і побитих або ледво живих везли до міста. Селянські варти порозставляювані по всіх дорогах переймали повстанців, вязали їх і відбирали їм оружє. А коли розширила ся відомість про те, що в містечку Пільзні повстанці попередньої ночі напали на дім бурмістра Маркля, витягли його з ліжка і вбили серед подвіря, то лютість народня вибухла страшенною пожежею. Мазури не тільки били й мордували тих повстанців, яких поарештували по дорогах, але купами кинули ся нападати на двори, нищити, грабувати й мордувати всіх мужчин від малого до великого, иноді завдаючи їм страшенні муки.¹⁾

¹⁾ Про мазурську різню 1846 р. написано дуже багато книжок по части в обороні повстанців, по части в обороні австрійського уряду. Найважнійші з них: цитована вже книжка Салі „Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846“, написана на основі урядових

В східній Галичині було тим часом тихо. Тільки в одній Горожані коло Комарна пробував тамошній мандатор Чапліцький покликати руських селян до повстання, та селяни зажадали від нього і від його узброєних товаришів, аби піддали ся. Прийшло до бійки, в котрій повстанці забили чотирьох селян, а ті доведені до лютости вбили п'ятьох повстанців на смерть, а решту повязали й відставили до Львова.¹⁾ І в інших місцях східньої Галичини пробували повстанці підбурити нарід, та ніде їм се не вдало ся. В Нараєві зібрало ся

актів, далі „Memoiren und Aktenstücke aus Galizien im Jahre 1846, gesammelt vom einem Mähren“ — видана членом станового виділу М. Країнським у Липську 1847 р.; Tessarczyk, Rzeź galicyjska, Kraków 1848; Starost, Polnische Bestrebungen im Jahre 1846; Drdacki v, Ostrow, Der Bauernkrieg in Galizien 1846; L. Chodźko, Les massacres de Galicie 1846. В 1896 р., в пятьдесяті роковини різні, вийшло кілька польських книжок про ті події; з них найважніші Dr. Ostaszewski-Barański, Krwawy rok (1846), St. Schnür-Pepłowski, Krwawy rok i його-ж „Życie za wolność“, житєписи Т. Вішньовського та Капусцінського, повішених у Львові за уділ у тих подіях.

¹⁾ Про се див. Sala, вказана книжка, стор. 230—233, а також Więzień stann Wł. Czaplicki), Rzeź w Horożanie, Lwów, 1872.

коло 60 повстанців, і вони виконали справді одинокий у тій цілій революції напад на військову коменду в тім містечку, вбили двох гузарів, а решту змусили вернути до Бережан, та бачучи свої сили за слабкі для нападу на Бережани, розбігли ся по домах.¹⁾

Я тільки коротко згадав тут про події „кровавого пуцання“ 1846 року, хоча про них можна би написати цілу книжку. Та не тут місце на таке оповіданє. Для нас важно пізнати наслідки, які мала різня 1846 року на дальший розвій панщизняної справи не тільки в нашім краю, але і в цілій Австрії. А наслідки ті були дуже великі.

Мазурська різня була мов гарматній вистріл серед глибокої нічної тишини. Всі сполошили ся: і уряд і шляхта і навіть селяни побачили, що панщизняному порядкови приходить кінець, що далі так довго не може бути. Серед селян уже тоді була розширена поголоска, що панщині кінець і що цісар роздасть селянам усі панські землі.²⁾ Розумієть ся, що коли по спокоєнню розрухів уряд знов наказав се-

1) Sala, там-же стор. 233—236.

2) Sala, там-же стор. 315

лянам робити панщину, повстав декуди, особливо в тарнівській окрузі, опір супроти сего, і треба було аж військової сили, аби примусити нарід до послуху ненависним панам. „Для цісаря ми готові робити, заявляли селяни, але для панів не будемо, хоч би нам прийшлося всім наложити головами“.¹⁾

Та про те уряд і сам не вірив, аби можна було таким силюваням конем довго робити. Найстарший цісарський міністер Меттерніх зараз по різні переняв ся думкою, що коли не в цілій Австрії, то бодай на разі в Галичині треба швидко й рішучо взяти ся до переміни громадських порядків. Він хотів надати селянським ґрунтам вільну пожиткову власність, перемінити панщизняну роботизну на умірковане учиншованє, знести правну різницю між підданими й панами, відібрати панам право суду над селянами і позаводити цісарські суди першої інстанції, завести державну поліцію й жандармерію по цілім краю. Меттерніх знав, що таким великим змінам спротивлять ся не тільки шляхтичі всіх країв, але й інші міністри в Відні, а в Галичині спротивить ся їм особливо

¹⁾ Sala, там-же стор. 314.

губернатор архикнязь Фердинанд д'Есте; і для того прирадив цісареві відкликати Фердинанда з губернаторства, а на його місце вислати моравсько-шлезького губернатора графа Рудольфа Стадіона як тимчасового придворного комісаря „для тривкого заспокоєня зарівно дідичів як і підданих“. ¹⁾

Та для такого тривкого заспокоєня Стадіон не зробив нічогоїсьнько. Правда, його приїзд до Галичини попередили цісарські патенти з 9. марта і 13. цвітня 1846 р., котрими скасовано обовязок підданих до безплатного їждження в далекі фірманки з панським добром, скасовано далі обовязок підданих вносити всяку скаргу на сам перед до домінії, а тільки в разї її неполагодження тут обертати ся до циркулу, і позволено їм у кожній справі просто обертати ся до цісарської власти, а надто поручено галицькій губернії застановити ся над цілковитим скасованєм панського судівництва і мандаторів і над переміною панщини на очиншоване ²⁾. Але ті патенти не задовольнили ані підданих ані панів. Для підданих се ще зовсім

¹⁾ Sala, там-же, стор. 324—329.

²⁾ Sala, там-же, стор. 326.

не була давно ожидаана воля; пани бачили в тих урядових уступках селянам урядову заплату за різню. Та коли уряд силкував ся по своєму залагодити болючу та пекучу рану, шляхта почала смілійше підносити голову. В червні 1846 р. з'їхало ся 107 дідичів до Львова, аби особисто удати ся до гр. Стадіона і протестувати проти вмішування уряду в відносини між дідичами й підданими. Розуміючи, на що заносить ся, Стадіон що духу виїхав до Відня. Не заставши його дома дідичі уложили пропам'ятне письмо, підписали його всі і післали до Відня Стадіонові з просьбою, аби зложив висловлені в нїм жаданя у стіп цісарського трону. Чого-ж домагали ся ті шляхетні панове?

Пригадавши страшні події з лютого і становище деяких цісарських урядників, котрі буцім то самі найгірше бунтують селян, зойкають панове в тяжкій розпуці: „І чого-ж хочуть від нас ті урядники? Чи хочуть так сприкрити нам панщину, аби ми самі просили о її скасованє?“ Очевидно се видавало ся панам дідичам найбільшим нещастєм, до якого могли-б їх довести неприємні їм урядники.

„Становий сойм — пишуть вони далі — давно зрозумів, що всі теперішні відносини не дадуть удержати ся і не раз (?) домагав ся зміни. Так, усі ми давно вважали потрібною зміну, котра би зробила кінець страшенному марнованню часу й робучих сил, яке йде тепер на шкоду обох сторін. Сойм домагав ся усталення прав селянина, але без порушення прав дідича; угрунтованя добробиту хлопа, але без нашої руїни, і обмеження самоволі урядників, якої ми тепер зазнали в найбільшій мірі. По остатніх подіях ми вважаємо таку зміну кінцевою, і вона мусить прийти зараз, бо дотеперішні відносини не дадуть уже на довший час повернути ся“.

Як бачимо, шляхетні панове сміло й рішучо домагали ся такої зміни, щоб і вовк був ситий і коза ціла. „Та ми хочемо — писали вони далі -- аби та зміна була зроблена при нашій участі, бо ж тут має рішати ся про нашу приватну власність. Задля сеї зміни ми принесемо жертви, великі жертви, але хочемо принести їх самі, а не хочемо, аби нам накидувано їх без права і без справедливости“.

Далі пригадують дідичі, що 1845 р. вибрана становим соймом з цісарського

дозволу комісія мала застановити ся над доконанєм потрібних змін, і жадають, аби та комісія як найшвидше була введена в жите і заняла ся своєю працею. А поки ся комісія не випрацює докладного пляну змін, жертволюбні дідичі жадають і домагають ся, „аби дотеперішній, законами усвячений стан був піддержаний і аби селян змушено до точного сповнюваня їх обовязків“.

„А як би — читаємо далі в тім знаменитім поданю — коли будь могла бути мова про заміну теперішньої хлопської роботизни та осипів чи то на грошеве очиншованє, чи на цілковитий викуп, то в усякім разі самі селяни мусять понести кошти тої переміни. А перед тим мусить бути селянам вияснено, що дідичі мають несумнівне право до тих переміненних чи викуплених панщизняних повинностей, мусить бути викорінена та хибна думка, немов би селянин міг без жадної відплати і без жадних данин задержати в своїх руках той ґрунт, який посідає тепер“. На се за мало військових езекуцій, котрі би треба раз у раз держати по всіх селах, за мало тисячів палок на непокірних. Найліпший спосіб був би такий, аби „в разі несповнюваня

панщизняних повинностей дідич міг не-
покірного підданого зараз вигнати з
грунту“. Очевидно дідичам дуже усмі-
хало ся забиранє хлопських ґрунтів!
Чуючи, що панщина не нині то завтра
мусить бути знесена, вони раді були
загарбати в свої руки як найбільше
землі, пустити на волю як найбільше
селян зовсім голих і безземельних, зна-
ючи добре, що тоді й без панщини бу-
дуть мати дешевих і покірних робітників.

У додатку дідичі жадали від гр.
Стадіона, аби поусував і покарав не
тільки тих урядників, що буцім то за-
охочували селян до різні й рабунку в лю-
тім 1846 р., але також усіх тих, що
обіцювали селянам знесенє або змен-
шенє панщизняних повинностей, бо се,
мовляв, найнебезпечніші бунтівники,
котрих дідичі гірше боять ся, ніж най-
червоніших комуністів¹⁾).

Як бачите, наука дана шляхті кро-
вавим пущанєм була зовсім даремна.
З таким самим мідяним чолом, як упе-
ред, вона й тепер говорила, що готова
понести жертви для добра селян, а на
правду не хотіла уступити їм нічогоїсьнюко,

¹⁾ Memoiren und Actenstücke aus Galizien,
стор. 214 – 225.

рада була перед увільненєм обдерти їх із землі просяклої їх потом і слізми, а на разі не бачила нічого пильнїйшого, як найострійшї кари на непокірних селян, ба навіть на всіх тих, хто так чи сяк смів підкопувати її ненажерливе панованє. Се мусїв зрозуміти й гр. Стадіон, бо подержавши у себе кілька неділь шляхетське поданє, звернув його панам назад із острою наганою всім тим 107 дідичам за те, що посміли подібні жаданя подавати до цісарського трону.

Та се були не всі жаданя, з якими тодішні пани носили ся, хоча й не виказували їх у поданнях до цісаря, а тільки в писаннях друкованих за границею. В однім такім писаню вони висловляли ось які жаданя:

1. Розширенє прав станового сойму — розумієть ся, без допущеня до него ширших верств, а особливо селян.

2. Заведенє польської мови обовязково в урядах і школах цілого краю; розумієть ся, про істнованє якоїсь руської мови в більшій частині краю і про які будь права тої мови нема навіть згадки.

3. Злагодженє цензури. Треба знати, що друкованє книжок і газет у ту пору було дуже утруднене. Все написане

треба було на сам перед давати до прочитання окремим урядникам, що звалися цензорами. Вони могли з написаного вичеркувати, що хотіли, а могли перечеркнути й усе написане. Польські дідичі жадали тільки злагодження цензури, а не цілковитого її знесення. Цілковита свобода друку, котра би давала голос і їх противникам, з давен давна була для них ненависна.

4. Зміна підданських відносин (тобто панщини) без укорочення прав дідичів. Крім тих дальших змін вони жадали зараз:

5. Покараня всіх селян-різунів і тих урядників, що ніби то заохочували до різні;

6. зломання опору селян проти відроблювання панщини і арештованя хлопських проводирів, і в кінці

7. звільнення панів від обов'язку — запомагати підданих у разі нещастя, передновків і інших потреб.¹⁾

Та уряд і не думав сповнювати ті жадання. Навіть постанови патентів із 9. марта і 13. цвітня не вийшли в жите, тільки в західніх округах заведено по селах урядових мандаторів замість доте-

¹⁾ Memoiren und Aktenstücke, стор. 90—101.

періснїх панських. Станового сойму в 1846 і 1847 р. не скликано зовсім. Натомість у губернії радили урядники над тим, що робити далі з панщиною. Віцепрезидент намісництва барон Кріґ радив знести панщину і перемінити її на очиншованє; але гр. Стадіон не послухав сеї ради і волів розпочати регуляцію панщини на підставі тимчасового податкового катастру. Ся регуляція постановлена цісарським патентом із д. 12. падолиста 1846 р. була наказана циркуляром із д. 25. падолиста. Осібні комісії мали оцінити гуртовий дохід селян і панів; у панів, розумієть ся, дохід із їх власного ґрунту окремо, а окремо з панщини і підданських данин та оплат¹⁾. Для тих комісій видано д. 2. грудня інструкцію, як мають поступати. Ціль регуляції була така: „Половина доходу з усіх підданських ґрунтів, виказана тимчасовим катастром, має, відшибнувши від нього кошти управи, служити мірою повинностей, які селянин повинен відбувати дідичеви. Дрібнійші данини лишаются без зміни, але їх вартість також треба відшибнути від сеї половини доходу; решту тої половини треба

¹⁾ Sala, вказана книжка стор. 329—330.

почислити на панщину, розложити на селянський ґрунт після теперішньої податкової стопи, і приписати окремо кожному підданому відповідно до класи, під яку підходять його повинности. Халупники й комірники під регуляцію не підходять. Кождий підданий з окрема, а також цілі громади мають застережений вільний вибір між дотеперішньою повинністю і регульованою, коли би дотеперішня була менша; протягом року по доконанню регуляції вони повинні повідомити уряд, чи лишають ся при старій панщині, чи волять регульовану; коли не повідомлять, то знак, що згоджують ся на новий вимір. Коли мине сей реченець, уряд спише в кожній громаді законні, обома сторонами признані докладні реєстри панщини; там будуть списані повинности кожного посідача ґрунту. Відписи тих реєстрів будуть видані також громадам¹⁾ У додатку до

¹⁾ Див. Kreißschreiben des k. k. galizischen Landesguberniums (Nr. 71881). Wegen Regulierung der Roboth und anderen unterthänigen Leistungen (і з польським перекладом). Lemberg am 24. November 1846, з підписами бар. Кріґа фон Гохфельден, Леопольда гр. Лязанского і Тадея Ледерера, урядників губерніяльних, без підпису Стадіона.

сего циркуляра була табелька, де означено ось який вимір повинностей:

1. Піша панщина. Установлено 5 кляс. Перша кляса: хто платив ґрунтового й домового податку разом аж до суми 1 р. 21 кр., мав робити пішої панщини 26 днів річно. Друга кляса: хто платив від 1 р. 21 кр. — 2 р. 12 кр. податку, робив 52 дні в році. Третя кляса: хто платив від 2 р. 15 кр. — 3 р. 8 кр. податку, робив 78 днів річно. Четверта кляса: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, робив 104 дні в році. Пята кляса: хто платив більше як 4 р. 2 кр. податку, робив 156 днів річно. В увазі додано, що хто доси в інвентарі був записаний до пішої панщини, того тепер не можна було перенести до тяглої панщини, хоч би він платив і не знати який великий податок; пан не мав права жадати від неґо більше, як 3 дні пішої панщини на тиждень.

2. Тягла панщина. Установлено шість кляс. Перша кляса: хто платив від 3 р. 8 кр. — 4 р. 2 кр. податку, мав робити 104 дні одною худобиною або 52 дні парою на рік, відповідно до того, чи доси робив поєдинкою, чи парою. Друга кляса: хто платив податку

від 4 р. 2 кр. — 6 р. 43 кр., мав робити 156 днів поєдинкою або 78 парою. Третя кляса: хто платив податку від 6 р. 43 кр. — 7 р. 37 кр., мав робити 104 дні парою або 82 трійлом відповідно до того, чи доси робив парою або трійлом. Четверта кляса: хто платив від 7 р. 37 кр. — 12 р. 19 кр. податку, мав робити 156 днів парою або 132 дні трійлом. Пята кляса: хто платив податку від 12 р. 19 кр. — 15 р. 33 кр., мав робити 156 днів трійлом або 184 дні двома парами відповідно до того, чи доси робив трійлом чи двома парами. В увазі додане, що до тих кляс тяглої панщини мають бути вписані всі піддані, що доси робили тяглу панщину і платять податку більше як 3 р. 8 кр. річно. Значить, хто в інвентарі був приписаний до тяглої панщини, а збіднів так, що платив менший податок, того переписувано до пішої панщини.

Отсе були головні основи тої Стадіонової регуляції. Вступні роботи над нею, розпочаті ще в грудні 1846 року, коштували в 1847 році 50.000 ринських мк.¹⁾ Аби показати її значінє, приведу

¹⁾ Диви Staatsvoranschlag für die im con-

деякі обрахунки, що послужили основою для пізнійших постанов уряду.

Ще в 1845 р. сама шляхта обчислила вартість усеї панщизняної роботи і всіх підданських данин у Галичині на 5,800.084 ринських. Підставою обчислення взято податкові фасії, отже — можна сказати — найнижчий вимір, який тільки можна було взяти. Аби з сеї суми вичислити чистий дохід, треба відкинути 5% на кошти адміністрації, т. є 290.004 р., а дальших 5% як вартість пасовиск, що пани давали для вжитку підданим, значить знов 290.004 р., 10% вартість опалових і будівляних дров, які пани мусіли давати підданим, т. є 580.008 р., і 10% вартість запомог, які пани також мусіли давати підданим у разі потреби. Виходило, що з гуртового панщизняного доходу 5,800,084 р. пани тратили (після їх власного, отже можливо найвисшого ошачовання) 1,740.025 р., а лишалося їм чистого доходу з панщини 4,060.059 р. річно. Від сеї суми вимірювано їм урбаріяльний податок, котрий виносив 531.608 р., так що в панських

stituierenden Reichstage vertretenen Länder der österreichischen Monarchie für das Verwaltungsjahr 1848, Beilage 11, примітка до рубрики 23.

руках лишало ся 3,528.391 р. хлопської панщизнявої кровавиці¹⁾).

Отже Стадіонівська регуляція мала на ціли обкроїти панам доходи з панщини, надто усунути всякі надужитя й незаконности, що понаходили до нових інвентарів. Мусіло того бути не мало, бо по зсумованю вийшло так, що при незміннім урбаріяльнім податку 531.668 р. чистий дохід панів із панщини в 1847 році мусів би був по переведеню регуляції виносити не 3,528.391 р., а тільки 2,825.712 р., т. є о 705.679 менше. Певна річ, се ще було ліпше для них, ніж те, що радив барон Кріг, бо сей хотів скасувати панщину і перемінити її на річний чинш ; але сей чинш мав би був виносити тільки половину вартости всієї панщини, а се значить, що пани були би стратили звиш 2,900.000 р. річного доходу. Та про те, проти Стадіонової регуляції підняла ся велика буря. Через те, що ґрунтовий податок покладено основою для виміру панщизняних повинностей, а сей ґрунтовий податок у Галичині розложений був дуже нерівномірно, показали ся і при регуляції

¹⁾ Memoiren und Aktenstücke, табелька в додатку.

деякі нерівності. Та головню закричали пани, чуючи, що їм грозить велика страта. „З обрахунків, які на пробу пороблено в деяких громадах — писав десять літ пізнійше К. Кшечунович¹⁾ — і з регуляційних оператів доконаних декуди швидко виявили ся виразно несправності наказаної регуляції. В близьких, сусідніх громадах, ба навіть у одній і тій самій громаді від однакових ґрунтових наділів прийшлося би було так регулювати підданські повинности, що один підданий був би робив так само як доси, инший лиш половину або навіть лише третину дотеперішнього (яке страшне нещастє!). Або бувало й так, що підданий сидячи на лїпшій і більшій ґрунті був би робив менше від свого сусїда, що сидїв на плїхшій і меншій паю. Сю нерівність погіршували ще двї обставини. Одно те, що регульовано тїлько панщи зняну роботу, а инші тягарі (грошеві чинші, данини плодами й натуралїями) полишено без зміни. Через те піддані, що доси робили

¹⁾ Cornelius von Krzeczunowicz Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten і т. д., перше вид 1857, в другім вид. стор. 20 — 21.

панщини дуже мало або не робили нічого, зискували мало або не зискували нічого; натомість ті, що давали мало данин а багато роботи, зискували дуже значно (отто лишенько!). А друге те, що при регуляції не звернено уваги на ті користи (сервітути), які мали піддані від дідичів. Значить, було би вийшло таке, що піддані, котрі мали мало ґрунту а багато сервітутів, вийшли би на регуляції далеко ліпше від тих, що мали багато ґрунту, отже робили багато панщини, а мали від дворів мало користи“.

Досить прочитати ті слова, аби зрозуміти їх нещирість. Ніби то вельможному панщизняному дідичеві так дуже допікає „нерівність“ та „нерівномірність“, яку терпіли би селяни від регуляції! Але вони терпіли її і без регуляції, бо платили нерівномірний податок і користували ся нерівномірними сервітутами! Се його не болять. Але регуляція мала в собі одно величезне добро: жаден селянин не смів від тепер нести більше тягарів, ніж поносив доси, а дуже багатом ті тягарі були би значно зменшені, як би регуляція була переведена. Сего

п. Кшечунович ніби то не бачить. Та ні, він і всі його товариші бачили й розуміли се дуже добре, і власне задля сего підняли величезний крик. Граф Стадіон знеохочений тим, а надто ще страшним голодом, що запанував у Галичині зимою з 1846 на 1847 рік, просив ся у цісаря, аби його взяв геть із Галичини. Цісар уволив його волю і в початку 1847 р. іменував губернатором Галичини його брата, гр. Франца Стадіона¹⁾.

Не легке було становище нового губернатора в краю. З одного боку голод, що лютів ся особливо на Мазурщині, з другого боку обуренє шляхти задля регуляції панщини та інших постанов його брата. Шляхта облягла його відразу своїми зажаленнями, і він уважав потрібним у своїм справозданю з 17. марта 1847 р. просити цісаря, аби позволив змінити деякі постанови тої регуляції і аби дав дідичам покривдженням регуляцією відшкодованє з державної каси. Та у Відні не квапили ся слухати його. Богу дякувати, що селяни не бунтують ся, а з обіцяними змінами можна почекати!

¹⁾ Sala, вказ. книжка, стор. 328—330.

Та час не чекав. Ще пару місяців мертвої тиші й застою, а з заходу заревіла буря, що відразу змела з лиця землі і Меттерніха й регуляцію й шляхетські мрії про вічне очиншованє, і саму панщину.

VII. Знесенє панщини в 1848 році.

В початку 1848 р. писав князь Меттерніх, перший тодішній міністер в Австрії, в своїм дневнику ось яку „ворожбу на 1848 рік“ : „Ніколи ще рік не розпочинав ся так тихо й спокійно. Ніколи суспільний порядок не стояв так твердо й сильно як тепер“¹⁾. Та не минуло й півтретя місяця, а той сам Меттерніх, перебраний за жебрака, втікав із Відня, мусів забрати ся з Австрії і шукати захисту аж за морем у Англії. Він показав ся дуже кепським ворожбитом, та його записка лишить ся на віки вічні як безсмертна памятка для всіх сильних сего світа, аби не надто впевняли ся на свою силу, і для всіх пригноблених та кривджених, аби не тратили надії на поправу своєї долі.

¹⁾ Aus Metternichs nachgelassenen Papieren, том VII. Politisches Horoskop des Jahres 1848.

В часі, коли горе найдужше тисне їх, може бути щаслива зміна їх долі вже ось-ось за порогом.

Так було і в 1848 році.

Дня 13. марта вибухла в Відні революція. По кровавих уличних розрухах уряд уступив. Запроваджено свободу друку, позволено людности мати своє власне військо, так звану народню гвардію, а в кінці надано конституцію та обіцяно скликати сойм для уложеня законів на підставі рівности всіх людий. У краю запанувала безмірна радість. Та на відомість про віденьські події почали ся розрухи і в Празі, Кракові й у Львові. Тільки що тут ходило о щось инше, а не о саму свободу. Поляки відразу почали думати, що тепер пора виконати свій плян, так погано розбитий у 1846 році, і бодай у Галичині зробити собі саможітну Польщу. Зараз 18. марта вони уложили адрес до цісаря, в котрім домагали ся заведеня польської мови по всіх школах, урядах і судах у Галичині, окремого заряду Галичини, загальної амнеції, т. є дарованя кари для всіх засуджених за політичні справи, установленя сойму з усіх верстов людности, скасованя цензури, уоруженя міщан для удержаня супокою

й порядку в краю, надання ширших прав міським магістратам, заведення шкіл по всіх селах, обсаджень всіх урядів родовитими країнами і видалення всіх чужинців, і в кінці цілковитого знесення панщини та всіх підданських повинностей, „бо галицькі дідичі хочуть їх своїм підданим подарувати“.¹)

Хто би читаючи сей адрес подумав, що галицькі дідичі зробили ся на раз такі щедрі, й справді забажали подарувати своїм підданим панщину і всі данини, той дуже би помилив ся. Треба знати, що той адрес укладали міщани — газетярі, адвокати, отже люди, котрі не мали панщини і котрих се нічого не коштувало дарувати її — за інших. Треба знати далі, що тим людям ходило поперед усього о відбудоване Польщі, і голосячи цілому світови про горяче бажанє дідичів — дарувати підданим панщину, вони хотіли приєднати до своєї справи всіх свободолюбних людей, а коли можна, то й селян. Та читаючи сей адрес бачимо, що ті самі пани, котрі писали його, не довіряли

¹) Adres Galicyi do Najjaśniejszego Pana 18. marca 1848 r. друкований на окремих аркушах по польськи, по руськи й по німецьки.

тим селянам і бояли ся їх, коли поперед усього домагали ся уоруженя міщан. Очевидно вони бояли ся, що ану-ж селяни захочуть юрбами напасти на міста і повторити тут те, що діяло ся в 1846 році по селах.

Під впливом нової і так несподівано здобутої свободи почало ся у Львові горячкове житє. Найзагорільші Поляки завязали тут політичне товариство „Раду Народову“. Се товариство, хоч ніким не вибиране і не уповажене, почало поводити ся як яка власть, наказувати, діктувати. Розумієть ся, одна з перших справ, порушених Радою Народовою, то було власне знесенє панщини. Польські верховоди хотіли як найскорше сповнити те, що було обіцяно в адресі з 18. марта. Почала ся завзята агітація. Про конечність дарованя панщини самими дідичами писали по газетах, видавали відозви, друкували вірші, а один якийсь горячий панок написав навіть по руськи ось яку „Піснь радости“:

Pryłytiła lastiwońka do naszoho sela,
Oy pryszła nam nowynońka dla wsich nas wesela.
Oy letiła lastiwońka ta po nad rikoju,
Zmyłowały sia laszeńki nad naszój bidoju.
Zjichały sia ta di Lwowa, stały rozmawlaty:
Zanychajmo na pańszczynu chłopiw nahaniaty.

Zanychajmo wyhaniaty, hodi toho bude,
Bo i chłop ny towaryna, bo i chłopy ludy.
Rada w radu, rada w radu, treba sia zhodyty:
Chłopy ludy, jak i druhi, z lud'my treba żyty.
Jeden, druhy, treti każe — i usyi przstały,
Szczoby z chłopom w zhodi żyły, z chłopom sia
[bratały.

Napysały do Cisara, nechaj o tim znaje,
Szczoby dla chłopiw pan sia swojej panszczyny zri-
[kaje.

Pryłetiła łastiwońka ta do nas z wesnoju;
Oj pryichaw pan zi Lwowa do nas z nowynoju.
Oj pryichaw taj skazaw nam: Pomahaj bih, ludy!
Jak buwało, tak buwało, teper dobre bude.
Nema teper wże pańszczyny, nema hatamana,
Szczob chodyw koladuwaty po pid wikna z rana.
Nema chłop'a, nema pana, łesze wsi jednaki,
Tak wsi хочem i tak usiji żadajut Polaki.
Jak susidy, jako bratia tra sia myłuwaty,
Bo wsich jeden Oteć Panbih, jedna zemla maty.
Oj łetiła łastiwońka wid sęła do sęła,
Rozijszła sia nowynońka dla wsich nas wesęła.
Oj łetiła łastiwońka po nad berehamy,
Nej Lachy budut zdrowi, trymajmo z Lachamy!

Сей остатній рядок показує, чого властиво хотіло ся Полякам. Так само, як у 1846 році, вони бажали обіцянкою знесеня панщини потягти руського хлопа, аби „тримав з ними“, аби поклав свою руську голову під польське евангеліє, аби своєю кровю та своїми кістками помагав будувати самотійну польську державу на своїй землі,

Та на лихо „Ляхи“ не квапили ся сповнювати ті красні мрії міських патріотів. Велика часть шляхти ані слухати не хотіла про дарованє панщини, а деякі панські слуги відгрожували ся хлопам: „Почекай, песій сину, Польща буде, то я з тебе шкіру здійму“.¹⁾ Львівські патріоти польські дуже гнівали ся на се і в початку цвітня видали по польськи відозву „Do Gromady“, де ніби то іменем дідичів заявляють: „Chcąc dać wam dowód życzliwości naszej, oświadczamy wam przed Bogiem i sumieniem, iż od dnia dzisiejszego nie żądamy od was już żadnych powinności. Prawa może stanowić tylko monarcha razem z całym narodem. Przekonani tedy jesteśmy, iż wysłucha naszej prośby, że wyda prawo, że zniesie pańszczyznę i że odtąd jako bracia i sąsiedzi obok siebie żyć będziemy w zgodzie i w miłości. Jako w tem żadnej zdrady i żadnego fałszu niema, dajemy wam to na piśmie dla każdej gromady z osobna i przy świadkach podpisuje to oświadczenie każdy właściciel majątku“. Розумієть ся, се „оświadczenie“, навіть коли би було так підписане, як сказано

¹⁾ Див. Dziennik Narodowy, wyd. L. Ko-
recki, Lwów 1848, Nr. 327. д. 1. мая.

в відозві, не було би мало законної важности; але пани й не квапили ся підписувати його, і тільки деякі, як князь Сангушко, зважили ся голими словами дарувати панщину. Але селяни не вірили панам. Вони були певні, що тільки один цісар може дарувати панщину, і ждали спокійно.

За те уряд не міг ждати спокійно. Він бачив добре, до чого пруть польські загорільці, і хоч на разі чув себе безсильним, то все таки не хотів випустити з рук тої решти влади, яку мав. Його одинока надія була на селянство, котре в 1846 році показало ся таким ворогом польських забаганок. Коли Полякам удасть ся позискати те селянство для себе через дарованє панщини, тоді — намісник Стадіон був про се переконаний — австрійський уряд може хоч зараз забирати ся з Галичини. І він постановив собі не допустити до сего.

Правда, він не міг заборонити жадному дідичеві дарувати в своїм мастку підданам панщину, бо на се позволяли закони ще від часів Йосифа II. Але він жбухнув на загорільців коновкою холодної води, пригадуючи дідичам розпорядженєм із 5. цвітня 1848 р. ті приписи закона, які треба було сповнити

при такій даровизні. „Кождий властитель дїбр“ — сказано в тїм циркулярі — „що хоче своїм підданим дарувати панщину безплатно, повинен поперед усього в відповіднім циркуловім урядї виказати ся правними доказами на те, що він необмежений властитель маєтності і має право свобідно розпоряджати своїм маєтком, і що той маєток вільний від довгів. Коли оттак викаже своє право до робленя даровизни, повинен виставити на се правосильний документ, і в нїм ясно та виразно заявити, що дарує панщину безумовно (bezwarunkowo), а права, які доси мали селяни до свого пана (отже право пасти в панських лісах, брати з них топливо, загалом так звані сервітути), через сю даровизну не будуть зовсім змінені ані зменшені. Коли дїдич заявить, що хоче дарувати панщину під певними умовами й застереженнями, через що дотеперішні права підданих були би змінені або зменшені, або на них були би наложені нові повинності, то се нїяка даровизна, і може стати ся тільки за згодою не тільки пана, але також підданих“. Рівночасно губернатор поручив циркулярним урядам ловити й арештувати всіх тих, хто би бунтував

люди обіцянкою даровання панщини або змушував дідичів до такого даровання.

Обуренє польських патріотів на Стадіона за ті розпорядження було страшенне. Та він готовив їм инший, далеко твердший горіх на зуби. За його радою приготовлювано вже в Відні цісарський патент „про знесенє всякої роботизни й инших підданських повинностей у Галичині“. Сей патент, підписаний цісарем Фердінандом д. 16. цвітня, вже 22. і 23. цвітня, тоб-то на сам Великдень, був оголошений народови. Сей патент, що в історії Галичини, а особливо в історії нашого народа зазначає безмірно важну хвилю, бо значить цілковиту, перемену дотеперішнього життя, наводжу тут у цілости.

„Ми Фердінанд I, з ласки божої цісар австрійський і т. д.

„Від коли обняли Ми правліне, особливим предметом ненастанної і пильної Нашої уваги було добро повірених Нашому стараню королівств Галичини й Володимирщини. Необхідною умовою всякої дійсної поправи видавало ся Нам поперед усього усуненє тих перешкод, які спиняють запевненє й розвій добробиту і впорядкованє адміністрації сего краю.

„Одною з найголовніших перешкод признали Ми в значній частині краю нерозмірність між об'ємом підданських повинностей належних дідичам, і ґрунтовою власністю, з якої ті повинности мають бути постачувані. Шкідливим для піддвиження краю признали Ми й те, що правно признаний рід посілости найчисленнішої верстви земських посідачів, а власне підданського стану, не був іще запевнений згідно з загальним цивільним законом, а через те ті земські посідачі не могли досягнути тих користей, що прислугують праву власности і річезовому кредиту.

„Аби усунути сю перешкоду і протерти робучому рільникови дорогу до досягнення ліпшого життя, наказали Ми патентом із д. 13. цвітня 1846 р. скасоване далеких фірманок і помічних днів (толок), а Нашою постановою з д. 12. листопада 1846 р. упорядковане роботизни як найголовнішої підданської повинности на підставі виказів ґрунтового податку з р. 1820, а також признали Ми посідачам підданських ґрунтів цілковиту пожиткову власність тих ґрунтів, які знаходяться в їх законнім посіданню, а в кінці право уживати річезового

кредиту на тих ґрунтах до двох третин їх вартости.

„В часі, коли переводжено регуляцію панщини відповідно до Наших приписів, стали ся в краю такі події, що треба було надати відповідний напрям і більший обсяг задуманим Нами способам для піднесеня його добра. В ріжних частях краю заявили посідачі дібр, що хочуть безплатно дарувати своїм підданим панщизняну повинність. Іменем посідачів земських дібр подано Нам також просьби за знесенем усіх підданських повинностей з рівночасним розв'язанем сервітутів. Та через таке поступованє могли-б бути наражені на небезпеку в своїх правах не тільки ті властители дібр, що не мали наміру увільнювати своїх підданих безплатно від повинностей, але також і ті вірителі, що мали на добрах зафундовані свої позички, а се дало би нові похопи до сварів і заворушення між мешканцями краю.

„З уваги на ті обставини, що не допускають ніякої проволоки з виконанем наказаних Нами способів, спонукані горячим бажанєм, аби запевнити добробит сільського люду через цілковите знесенє панщизняної роботизни та інших підданських повинностей наложених на

селянські (рустікальні) ґрунти, і то за-
певнити основнійше, як би се можна
було зробити через урегульованє робо-
тизни, а надто спонукані прихильним
наміром, аби можна забезпечити власти-
телів земських дібр від нехибних потря-
сень у їх маєткових відносінах, а в кінці
бажаючи скріпити загальну безпеку
в краю і довести до тривкого заспоко-
єня всю людність, наказуємо:

„1. Всі роботизни й інші піддан-
ські повинности ґрунтових господарів,
халупників і комірників мають перестати
з днем 15. мая 1848 р.

„2. Дотеперішні служебности ма-
ють лишити ся ненарушені, але за се
піддані обов'язані, о скільки схочуть ви-
конувати права служебности на панських
ґрунтах, складати відповідну оплату,
а встановленє тої оплати полишаєть ся
поперед усього добровільній умові під-
даних зі своїми панами.

„Де-ж годі би було зробити таку
угоду, там заплату вимірить у річній го-
тівці сам уряд після приписів закона про
підданих, а обі сторони можуть собі по-
шукувати свого права в суді. Для під-
даних, котрих панщина через регуляцію
роботизни була зменшена о нецілу тре-
тину їх дотеперішньої урбаріяльної по-

винности, ся заплата не повинна бути більша понад дві третини їх дотеперішніх правно належних урбаріяльних і домінікальних та десятинних повинностей, а що до інших підданих вона не може бути висша понад той вимір їх згаданих правно належних повинностей, який би показав ся по згаданій регуляції панщини. Там, де вже тепер за уживанє таких служебностей правосильно установлений чинш, той сам вимір має лишити ся й на дальше.

„3. Коли де піддані через поділ дібр виконують право служебности, що впливає з підданського звязку, на ґрунтах не їх безпосереднього, але чужого пана, то ся служебність лишаєть ся й на далі, але піддані мають обовязок платити чинш за уживанє сеї служебности, вимірений так, як було сказано в попереднім уступі, до державного скарбу, котрий їх викупує з урбаріяльних повинностей.

„4. За се посідачі земських дібр, починаючи від 15. мая 1848 р., будуть увільнені:

а) від оплати урбаріяльного податку; податок від десятин духовенство платити буде й на далі по кірцеви з десятини;

б) від обов'язку — давати за допомогу підданим у їх потребі;

в) від обов'язку укладання ґрунтових книг там, де вони ще не уложені і від їх провадження;

г) від обов'язку заступування своїх підданих у справах спірних;

д) від плачення додатку на покриття коштів сторожі безпеки;

є) від поношення видатків сполучених із доставою рекрутів на місце асен-терунку та їх живленем — се від тепер мають покривати громади;

ж) від плачення додатку на кошти лічення людей від заразливих хвороб і при заразах на худобу.

„5. Постановами про будуще заведе-не перших інстанцій будуть увільнені властителі дібр по змозі як найшвидше також від тягару завідування й відбирання постійних податків, а також від видатків і одвічальности звязаної з виконуванем цивільного судівництва і з зарядом справ політичних.

„6. Разом із увільненем посідачів ґрунтових дібр від тягару удержування судівництва та заряду справ цивільних відпадає також наложена доси на кожду домінікальну маєтність — як правний застав — запорука в осьмій части вар-

тости (октава) за всякі претенсії, що впливають із підданського звязку, і з завідування сирітським маєтком, — а від сеї хвилі ся за порука за всякі претенсії, які повстануть із за діяльності або за недбання аж до д. 15. мая 1848 р., знижуєть ся на шіснацяту часть.

„7. В усіх тих полекшах знайдуть властители дібр часткову винагороду за втрату роботизни та інших підданських данин. При вимірі відплати, прийнятої найвисшим скарбом, має за се відшибнути ся одна третина вартости бувших доси повинностей. Дальша відплата обіймає вартість служебностей, яких піддані мають право уживати на панських грунтах, о скільки ті служебности не будуть знесені через добровільну умову; а де лишать ся на далі, там піддані за уживанє служебностей мусять платити. За решту правно належних урбаріяльних і домінікальних поборів у десятині, які ще не будуть покриті, дана буде дідичам і всім управненим до урбаріяльних поборів винагорода коштом краю (держави) на підставі обчислення вартости відповідно до цін прийнятих у провізорії ґрунтового податку, але й відси одна часть, пятий процент, має бути відшибнений на кошти та видатки побору.

„8. Як і відки має бути покрита винагорода, яку найвисший скарб повинен заплатити дідичам, се буде вияснено докладнійше в конституційній дорозі.

„9. Поки не буде остаточно встановлений вимір винагороди попереднім докладним розслідженем стану повинности, котра має вважати ся правною належністю відповідно до дотеперішніх приписів, властителям земських дібр і всім управненим до урбаріяльних поборів будуть видані облігації як задаток на будучу належність винагороди; ті облігації будуть видані на таку суму, яку виносила вартість посідання до 15. мая 1848 р., о скільки не покаже ся ґрунтова перешкода проти правности бувших повинностей чи то з огляду на їх належність, чи з огляду на їх величину.

„10. Приписи про виміренє згаданого задатку, про спосіб його виплати і про речинці, коли має бути та виплата, будуть у найкоротшім часі додатково окремим циркуляром подані до загальної відомости.

„11. Винагорода, яку платить публичний скарб за знесену повинність роботизни, заступає з правного огляду саму повинність, значить, підпадає під

річеві права, що лежать на самих добрах.

„12. Для винагороди буде зложена у Львові провінціальна комісія під проводом краєвого губернатора з членів заряду скарбових доходів, провінціального сойму та прокураторії скарбу.

„13. Коли би кому здавало ся, що при остатнім установленю суми винагороди його покривджено, то йому вільно удати ся до цивільного суду і жадати кориснішого виміру винадгороди на підставі приписів, які в тім згляді в свій час будуть видані.

„Надіємо ся, що властителі земельських дібр і піддані побачуть у тих Наших розпорядженнях, що ми видали по стараннім розміркованю загального добра, при тім узгляднивши наглячі відносини і для обопільної користи, новий доказ Нашої ненастанної дбалости про їх добро, і що особливо посідачі підданських ґрунтів, халупники та комірники, котрих повинности Ми касуємо навіть із посвяченєм публичного скарбу, покажуть ся гідними тої наданої їм ласки через послух для законів, удержуване спокою та порядку, вистерігаючи ся всяких замахів на особи й чиюбудь власність, через незломну вірність і при-

хильність для Нас і до Нашого уряду, а також через щире запомаганє властителей земських дібр, обробляючи їх поля за умірковану денну плату.

„Дано в нашім головнім і столичнім місті Відні д. 17. цвітня 1848 р.“

Із слів сего патенту не трудно побачити, що він не був нічим новим, страшним, революційним, ані знов нічим таким несподіваним і наскоро зліпленим, як кричали галицькі шляхтичі. Се було тільки завершенє тої роботи, яку розпочав Йосиф II. ще 1785 р. Зібрано тут до купи і введено в жите головні провідні думки безсмертного цїсаря з деякими поправками, що стали ся конечні по звиш 60 роках пропущених марно, а надто ще по кровавій науці 1846 року. Цїсар Фердінанд зрештою не важив ся де в чому йти навіть так далеко, як Йосиф II. І так відступлено від Йосифової засади, що з кожних 100 р. гуртового доходу з селянського ґрунту 70 р. має йти на удержанє селянина, 18 на пана, а 12 на уряд, але признано панам право до відшкодованя за всю ту панщину, яку побирали доси, без огляду на те, чи се буде під силу селянинови, чи може й зруйнує його. Цїсарський патент станув зовсім на становищі панів, що

панщина та підданські данини, се приватна власність, хоча міг зовсім добре стати й на іншій становищі і сказати, що селяни як найчисленніша та найпожиточніша верства людности, поперед усього державна власність, а висисаючи, гноблячи, кривдячи та унижуючи їх панщина завдала величезну шкоду державі, і зносить ся як річ шкідлива.

З різні 1846 р. і з давніших розмов шляхотського сойму про переміну панщини уряд виніс той погляд і впровадив його до свого патенту, що справу переміни панщизняних відносин не можна полишати на добровільну угоду між панами й селянами, як се на примір було зроблено в Пруссії в 1825 році. Уряд мусів держати сю справу в своїх руках, коли не хотів, аби з одного боку пани пустили селянина з під своєї опіки зовсім голим і без клаптика землі, а з другого боку, аби в сю справу не вмішали ся революційні агітатори та не наробили йому ще більшого заколоту в краю, як був у 1846 році.

Справа відшкодовання поставлена в патенті зовсім ясно. Відшкодоване мало бути дане панам зі скарбу дер-

жавного, або як голосили тоді народи урядники, від цїсаря. Хоча в патенті говорить ся раз „коштом краю“, то знов „коштом держави“, або коштом „найвисшого скарбу“, або в кінці коштом „публичного скарбу“, то все те виходить на одно і значить скарб державний, бо нїяких інших „краєвих“ скарбів тоді не було, і саме слово „край“ значило цілу державу, а те, що ми тепер називаємо краями (Галичина, Чехія і т. д.), називало ся тоді завсїгди „провінція“.

Була в тїм патенті ще одна важна помилка, котра потїм стягла на Галичину великі клопоти та кошти. Замість означити від разу вартість панщини і всїх підданських данин у грошех на основі виміру податкового і з гори подати суму, яка має бути заплачена дідичам як відшкодованє, уряд по щось відложив се на неозначений час, заповїв зложене окремої комісії і виданє окремих приписів для сеї справи. Побачимо далі, що з сего вийшло при означеню і сплачуваню так званої індемнізації.

Львівська губернія покористувала ся тим патентом по своєму, аби завдати рішучий удар польським повстанським змаганням. Циркуляром із д. 22.

цвітня оголошено сей патент по краю. Комісарі та інші циркулярні урядники мали з бубнами їздити по селах, зтарабанювати народ, відчитувати та вияснити йому патент і при тім виголошувати промови, напоминати людей до вдячності й вірності цісареві. А що ті урядники переважно були Німці, то їм з гори уложено й надруковано концепт такої промови. Для цікавості наводжу його тут також дословно:

„Промова до підданих при оголошенню циркулярю о знесенню панщини і інших данин підданьчих. Оголошеним вам тепер знесенном панщини і решти данин підданьчих Ёго Величество Найяснійший наш Цісар виповів обітницю, котру вам зносяще найвижшим патентом з дня 13. березня 1846 далекий підводи і дни випомоги тими словами учинила, що ся Ёго Величество певній віддають надії, що піддані спокійне і з уфностей змінждати будут, котрії нам наше отцевское старанє о обще добро краю потребним окаже.

„За той дар, которий тільки ласці Ёго Величества Найяснійшого Цісаря увдячувати маєте, бо Пани дідичі за свою страту винагородженє од Ряду отрима-

ют, маєте Єго Величеству Найяснійшому Цісареві слюбувати, що в вашей вірності ко ним кріпко і непоколиблено зістанете, і жадними представленнями од прихильности для них не дасте ся відпровадити, що розпорядженням і розказам їх Рядів, а іменно уряду циркулярного, тільки добро ваше і цілого краю, опіку прав ваших і Панів дідичних і всіх мешканців маючим на ціли, охочо будете ся поводити, що наказам Домінії яко висшої зверхности будете послужними, Пана дідичного і Єго намістників поважати і шанувати будете і єго особи і маєтку не ткнете; на остаток, що ни тільки ви сами од кожного заклочення спокою, кожного якого будь загроження або ще ускодження чужої власности і особистого безпеченьства будете ся втримувати, але навет вспільне з ваших Домініїв сильно ділати будете, аби і нікто інший таких ганебних чинів не позваляв си; що про тоє о кождім, кто такого чину допустит ся, або вас до того побуджувати або яким будь способом наводити схоче, в сей час вашей зверхности доставите, але під суровов каров стеречи ся будете, аби до него ся не поривати і з ним ся зле не обходити“.

Не буду далі оповідати історію бурливого 1848 року, — на се треба би окремої книжки. Додаю тут коротко тільки те, що відносить ся до знесеня панщини в інших краях Австрії, а що з часом по троха змінило й постанови галицького патенту з 17. цвітня 1848 року.

В червні 1848 р. вибирано послів на загальний австрійський сойм до Відня. В серпні сойм зібрав ся і зараз на однім із перших його засідань шлеський посол Ганс Кудлїх поставив внесок, аби панщина була знесена і по всіх інших австрійських краях. Не забуваймо, що патент із 17. цвітня відносив ся тільки до Галичини і що о межу з нею, на Буковині, в Шлеску й по інших краях чеських та німецьких селянство робило ще панщину аж до осені 1848 р. В соймі розпочали ся довгі і дуже бурливі наради над Кудлїховим внеском. Що правда, за задержанєм панщини ніхто вже не важив ся промовляти, але про справу відшкодованя за панщину та підданські данини говорено більше як місяць.

У дебаті промовляв також один руський селянин Капустяк із Ляховець коло Богородчан. Його промова народила великого шуму, от тим то й по-

даю її тут на памятку потомкам у дословнім перекладі.

„Високий Сойме, — говорив Капустяк хоч ломаною, але для всіх зрозумілою німецькою мовою. — Хочу говорити про відшкодованє в Галичині й Шлеску. Вічна справедливість вимагає, аби кождий, хто віддає щось проти своєї волі, дістав за те відшкодованє. Але вона так само вимагає, аби кождий, хто користується чимось безправно, дав відшкодованє за ту безправну користь. В яким положеню наші дідичі в Галичині, се видно буде ось із чого. Дідичі мали по закону жадати від нас панщини — безперечно. Але чи досить їм було того? Ні і ще раз ні. Коли ми замість 100 днів мусіли робити 300, коли ми мусіли робити три, чотири або й усі дні в тижні, а дідич числив нам се тільки за один день, — то прошу вас, мої панове, хто тут має платити відшкодованє, хлоп чи дідич?

„Ба, — говорять, — дідич обходився з хлопом ласкаво“. Се правда! Але то була така ласка, що коли хлоп працював ся цілий тиждень, то в неділю або в свято мав від пана трактамент: хлопа замикали в кайдани, запирали в стайні, аби на другий тиждень вча-

снійше приходив на роботу. І за се мають дідичі дістати відшкодоване?

„Далі говорять: „Шляхтич людяний“. І се правда, бо він змученому панщизнякови додавав охоти батогами. Коли хто жалував ся, що має слабу худобу і не може приїхати, то які слова мусів чути? „Запряжи сам себе і свою жінку!“ Або: „Циркуле, вигони його! Я дідич, я маю гроші, я заплачу і відповім за все“.

„Ще кажуть: „Домінії охороняють хлопів, їх права і їх власність“. І се також правда. Але-ж домінії сему відібрали кусень поля, иншому кусень толоки. І за се добро мають ще бути відшкодовані? Ні!

„В кінці говорять: „Дідичі нам хлопам подарували панщину“. Але що-ж то за дарунок, коли за него бере ся потім відшкодоване? Та я й не бачу того дарунку. Коли то нам подарували? Чи може в 1846 році? Чи сего року в січні? Чи 8. або 9. марта? Ні! аж 17. цвітня, коли сини німецького народа за наші права віддали в жертву своє жите! Їм ми повинні висказати подяку і добротливому цїсареві, що прихилив ся до справедливої просьби свого народа. (Оплески).

„Прошу високого сойму, за що маємо їх відшкодовувати? Їх дар прийшов за пізно. Є нас тут сто на доказ, як то нас уважали не за людей, не за підданих, не за хлопів із Галичини й Шлеска, а за панщизняні машини, за невільників, за найнизшу верству людей. На 300 кроків від панського палацу ми мусіли знімати шапку; а коли бідний селянин хотів чого від пана, то мусів дати Жидови „куку в руку“, бо Жид мав право говорити з паном, а бідний хлоп ні. (Оплески).

„Коли бідний хлоп хотів вийти по сходах панського двора, то говорено йому: „Лиши ся на подвірю, бо забрукаєш палац! Бо хлоп смердить, пан не може того знести в своїм покою“.

„І за кожде таке знущанє ми маємо тепер давати відшкодованє? Я думаю — ні! Батоги й канчуки, що обвивали ся довкола наших голов і нашого струженого тіла, се нехай вистарчає їм, се нехай буде їм відшкодованєм!“¹⁾

„Жадна промова — пише Німець Сахер — у часі довгої дебати над знесенєм панщини й відшкодованєм не збила такого могучого вражіня, як оті

¹⁾ Verhandlungen des österreichischen Reichstages in Wien, 1848, т. I.

слова простого галицького хлопа. Від першого до остатнього слова тут не було пустої балачки, а тільки правда, мужеський гнів; обуренє й ненависть мільйонів проривали ся з кожного реченя“. ¹⁾ Нема що й казати, що польські послы страшенно лютили ся на Капустяка, котрому закидали, що сю промову виробив йому гр. Стадіон.

Аж д. 7. вересня прийшло до ухвали, котру цісар затвердив патентом із д. 18. вересня. Сей патент властиво вже не відносив ся до Галичини, в котрій тоді панщина була знесена, та проте я наведу з него деякі уступи для порівняня з нашим патентом із 17. цвітня. В деяких точках патент із 18. вересня йде дальше від галицького. І так точка 5 говорить: „За всякі права й користи, які впливають із особистих звязків підданства, з опікунських відносин дідичів і з їх права судити підданих, не може ніхто домагати ся ніякої винагороди, та за те касують ся й усі тягарі, які виникали з сего доси“. В Галичині, як ми бачили, ті права й користи не були даровані, але за скасованє тя-

¹⁾ Polnische Revolutionen, Erinnerungen aus Galizien. Prag, 1863, стр. 332.

гарів, які поносили дідичі з титулу своєї зверхности над селянами, уряд відшибнув собі третю часть вартости всеї панщини.

Точка 6 сего патенту говорить: „За такі роботизни, данини в натурі і в грошах, які посідач ґрунту повинен був за сей ґрунт давати дідичеві, має бути в як найкоротшім часі обдумана справедлива винагорода“. Сим обдуманем має зайняти ся комісія з відпоручників усіх країв (точ. 8.). Вона повинна соймови подати свої внески, а що до винагороди дідичам може або близше пояснити або й обмежити те, що сказано в точці 6 (точка 10). Значить, справа відшкодованя дідичам тут поставлена була зовсім не так твердо і не так корисно для дідичів, як у галицькім патенті. Одно те, що з гори скасовано всяке відшкодованє за повинности особистого підданства, а друге те, що й за ті повинности, які впливали ніби то з прав дідича до хлопського ґрунту, комісія могла визначити відшкодованє не повне, а тільки часткове.

Та в одній точці сего патенту, а власне в точці 8. буква d видано постанову, котра з часом власне для Галичини мала дуже сумні наслідки. Сказано там, що „для сплати дідичам від-

шкодованя має в кожній провінції утворити ся фонд із засобів тої провінції, і з сего фонду має бути при посередництві уряду сплачена тільки для сеї провінції обчислена сума відшкодованя“. Цікава річ, що власне польські послы головно причинили ся в соймі до ухваленя сеї постанови. На що вона їм зда-ла ся, — Святий знає. Адже певна річ, що коли би сплату всего відшкодованя всіх країв зложено на загальний державний фонд, то ся сплата була би зроблена швидше, дешевше й рівномірно у всіх краях. Певна річ, тоді прийшлось би було складати державний фонд на те відшкодованє, розписати окремий податок, бо звісно, що гроші на те не впали би з неба. Але розкинувши сплату на провінції зроблено те, що замість одної одностайної адміністрації треба було вести їх 14, т. є. стілько, скільки було країв у Австрії. А в додатку біддйші провінції відчули той тягар далеко тяжше, ніж богатші, а найтяжше відчула його Галичина, котра не впорала ся з ним іще й доси.

Та будь що будь, знесенє панщини лишило ся одинокою тривкою й добродчинною памятною бурливого 1848 року. З усього, про що тоді мов у горячці го-

ворено й писано, се одно не пропало і зробило ся підвалиною нового життя, нового ладу та розвою Австрії, а особливо нашого народа. По стільких сотках літ Русин, руський хлібороб почув себе нарешті свободним, і то не через якийсь насильний, революційний порив, як було за часів Хмельницького, не в якійсь части і не на якийсь час, а на законній основі, в загалі і на завсїгди. Він почув себе горожанином, його покликано до участі в найвисшім законодавстві великої держави; — се були річи нечувані доси в історії руського народа.

VIII. Економічні наслідки знесення панщини.

Від старих людей почуєте не раз, що хоч і як було зле за панщини, хоч і як народ був пригноблений і безправний, хоч і як над ним збиткувалися не стільки пани, скільки всілякі підпанки, то все таки жити було легше, люди малися краще.

Чи може тому бути правда? — питають молодші. — Мала би свобода й людська рівноправність причинювати до зубоження селянина?

Розуміється, знайдуться такі, особливо між панами-шляхтою, що без вагання скажуть вам на це: „Так є! Свобода, то ваш ворог. Свобода не для хлопа, бо хлоп, то дитина, потребує опіки й догляду, а часом і бука. Він не розуміє сам свого добра і мусить мати когось над собою, хто би його гнав до

добра. Поки був під нашою опікою, то було йому добре, мав достатки, мав у пана поратівок у кождім нещастю, в передновинку, в часі недороду, мав безплатне судівництво і не потребував волочити ся на тисячні терміни, мав у селі всякого ремісника, бо пан мусів його мати для себе в дворі і давав підданських дітий учити ремесла. Не стало нашої опіки, і все те урвало ся, а опіка уряду хоч обіщувала хлопови золоті гори, та на правду допровадила його до бідности, до надсильного оподаткованя, обдерла і зuboжила його“.

Від інших людей, котрі не мають причини хвалити панщизняні порядки, почуєте часом ще й таку думку, що знесенє панщини та наданє свободи само собою не було зле, але наступило завчасно, застало наших селян неприготованих, і для того не принесло їм такої користи, як треба було надіяти ся.

Нині, 50 літ по скасованю панщини, варто застановити ся над наслідками сеї дуже важної події і придивити ся добре, скільки правди у всіх наведених тут думках.

Поперед усього чи правда те, що за панщизняних часів люди мали ся ліпше, були заможнійші?

Не зовсім легко на се відповісти, головню тому, що слово „заможність“ можна ріжно розуміти. Певна річ, перед 1848 роком людей у Галичині було менше, але бо правда й те, що управлених ґрунтів було також менше як нині. Із старих інвентарів бачимо, що по селах бувало тоді звичайно по кільканацять „цілих хлопів“, т. є. таких, що мали „цілий“ або тяглий ґрунт, а величезна більшість „пішаків“, т. є. таких, що мали пів або й чверть ґрунту, т. є. 8—4 моргів. Та було вже й тоді багато комірників і халупників, т. є. таких, що не мали ані ґрунту ані хати, або мали лиш хатчину з огородцем — так само, як нині. Певна річ, на одного господаря нині випадає менше ґрунту, як тоді, але се ще не багато значить. Не забуваймо, що заробітків тоді крім двора не було ніяких, а двір платив за день роботи 5—6 крейцарів! Богач селянин, коли йому зародило збіжє, не знав, що з ним робити; воно стояло в стогах немолочене по 5 і більше літ, бо на хлопське збіжє не було покупу, не було зелізниць, а гостинці були рідко посіяні по краю. За те при найменшій недороді помімо хваленої панської опіки в краю вибухав голод, люди жили кропивою, гірчицею та корою, цілими гро-

мадами тікали „на Поділе“, на Бесарабію і Бог знає куди, а бувало й таке, що їли трупи померших людей. Правда, в кождім дворі був коваль і стельмах, але селянин їздив возом власної роботи, в котрім не було ані одного кусничка зеліза, жив у курній хаті, зимою й літом ходив у личаних постолах або в ходаках власної роботи, і коли часом і складав десь у якійсь криївці білі сороківці, то все таки їв чорний, гливкий хліб, борщ і капусту, ходив у зрібній, брудній сорочці, обовязково раз на тиждень (а то й частійше) запивав ся до нестями горівкою, бив жінку й дітий, вірив у чари, упирів і всякі страховища, з далека здіймав шапку не тільки перед паном, але навіть перед панським льокаєм, — одним словом, був як той дикун, привиклий до того, що жиє не для себе, а для інших. Його потреби, все одно, чи бідного, чи богача, — були страшенно малі, а богач тільки тим ріжнив ся від бідного, що міг звичайно заспокоювати ті малі потреби і ще й ошадити дещо гроший, котрі потім або закопував у землю, або заховував десь так, аби їх ніхто не знайшов, — а бідний міг що року надіяти ся, що йому за всю працю й муку таки не стане з чого вижити. Найкрас-

шою міркою тогочасного добробиту обік ненастанних „голодних років“ було також страшенно розповсюджене по краю жебрацтво, злодійство та розбійництво. Рікрічно по всіх циркулярних містах вішано по кількоро людей за розбої, а в горах, особливо в Гуцульщині, аж до самого знесеня панщини істнувала ще осібна сторожа від розбійників, так звані пушкарі, установлені ще за польських часів. Вони були під комендою мандаторів і мали право зловлених опришків вішати на місці. Вішали або вбивали їх не раз цілими купами, скидали з високих скал або катували на смерть у пивницях. Чех Зап ще в 1865 році, їдучи до Микуличина, бачив по при до-рогу шибениці, на котрих перед 20 ро-рами вішано опришків, і оповідає, як їх коло Надвірної на раз вішано сім: поки одного повішено, інші спокійно сиділи на землі курячи люльки і дожидаючи своєї черги¹⁾. З великого добробиту ті люди певно не йшли на розбій і не по-кидали се жите так спокійно та байдужно.

А тепер погляньмо на другий бік справи: чи свобода винна тому, що по

¹⁾ K. Wl. Zap, Cesty a prochazky po Halicke zemi. W Praze, 1863, стор. 201—202.

знесеню панщини людям не стало так добре, як би треба було надіяти ся? Про те, що свобода застала наших людий неприготованими — нема що й говорити. Жий вони ще й сто лїт під панщизняним буком, то певно не були би лїпше приготували ся до свободи. Адже свобода не готовий печений хлїб, котрий можна кряти й їсти; свобода, се школа, в котрій люди вчать ся жити по людськи, так аби нікому не було кривди. А звїсно, що хто у-перве приходить до школи, той завсїгди буває невчений і неприготований. Тільки сама свобода і ніхто инший може приготовлювати чоловіка й цілий народ до свободного життя. Отже сама свобода не буває й ніколи не була лихом, і коли 50 лїт по знесеню панщини наш народ не дійшов іще анї до вживаня повних своїх прав, анї до добробиту, анї до такої просвіти, як би можна було бажати, то на се треба шукати інших причин.

Не буду тут вдавати ся в роздівлюванє всїх тих причин, які зложили ся на теперішній невеселий стан нашого народа, а наведу тільки три такі, що мають безпосередній звязок зі знесенєм панщини. Як у тій народній загадці „з вола, що зарізано серед села, тягнуть

ся кишки до кожної хижки“, так із скасованої панщини потягли ся три дов-
жезні кишки і величезним тягаром упали
на наш край, а особливо на наше селян-
ство. Се були ті три сестриці з чужо-
земними назвами, що так нам дали ся
в знаки: індемнізація, справа сервітуова
та пропінація. Попробую тут хоч коро-
тесенько заглянути в лице кождїй із них
і придивити ся, що вони принесли нам.

1. Справа індемнізаційна.

Не влазячи в безконечні хащі запу-
таних та суперечних патентів, розпоря-
джень та постанов, що відносять ся до
сеї справи, наведу тут тільки що найва-
жнїйше. Дня 15 серпня 1849 р. видано
патент про те, як має бути виконаний
патент із 17 цвітня 1848 р. Вже тут до
сего першого патенту додано деякі по-
станови з соймової ухвали д. 7 вересня
1848 р., а власне в точці 2 знесено
роботизну комірників і халупників, що
сидять на селянських ґрунтах, зовсім
безплатно; в точці 5 знесено і призна-
чено для сплати ті данини та роботи-
зни, які належали ся церквам, школам,
парафіям або громадам і не були ска-
совані патентом із 17 цвітня 1848 р.,

а в точці 18 сплату за ті свіжо скасовані повинности зложено до певної міри на самих бувших підданих, а решту на край. Вся решта відшкодованя дідичам за повинности скасовані патентом із 17 цвітня 1848 р. і сим патентом була признана на скарб державний. В точці 28 заповіджено, що для виконання постанов сего патенту буде встановлена окрема краєва комісія, а надто для кожного циркулу одна окружна комісія. Але в точці 26 патент покликає ся на соймову ухвалу з д. 7 вересня 1848 р. і говорить: „Предметом окремого обмірковування в дорозі встановленій констітуцією буде справа утвореня з краєвих жерел фонду на сплату при посередництві державного скарбу винагороди, яка належить ся дідичам“. Отже в цілім патенті кілька разів говорить ся виразно, що до тої сплати обовязаний скарб державний, а тут раптом — пошукати жерел краєвих! Се був початок баламуцтва.

Цілий рік не роблено нічого. Аж 28 липня (чи 4 жовтня) 1850 р. видано нове міністерське розпорядженє, в котрім уже баламуцтва далеко більше. З комісії краєвої, приписаної давнійшими цісарськими патентами, тут зроблено ко-

місію міністеріяльну, а тягар сплати за панщину перекинено вже виразно на „краєві жерела“. Ще се розпоряджене не дійшло до Галичини, коли 25 вересня вийшов новий цісарський патент, котрим постановлено, що в кождім краю, отже і в Галичині, має бути утворений окремий для сего краю фонд індемнізаційний, а то з оплат від бувших підданих, із додатків до податків, що мають побирати ся від усіх, хто платить податки, з додатку державного на індемнізацію, і вкінці з задатків, які скарб державний буде давати фондови індемнізаційному, але котрі пізнійше мають бути звернені державі. Аби зараз сплатити дідичів, патент наказав видати облігації, а забезкою для них мали бути ґрунти підданих і сам край, — отже вже не скарб державний.

Але фонд індемнізаційний у Галичині утворено аж геть пізнійше; в 1853 р. відлучено справу викупу сервітутів від справи відшкодованя (індемнізації) за панщину, та від того-ж 1853 р. почав уряд накладати на всіх додатки до податків, з разу по $8\frac{3}{4}$ кр. від кожного ринського, в 1854 р. по $11\frac{1}{2}$ кр., в 1855 по $11\frac{3}{4}$, в 1856 по 14 кр., а в 1857 уже по 33 кр. Облігації видано ще 1851 р.,

та що з того, коли до їх сплати (амортизації) приступлено аж 1858 р.¹⁾.

Але кілько-ж виносила обчислена вартість панщини і всіх піданських данин? Ми бачили, що в 1845 р. самі члени галицького станового сойму на підставі податкових фасій обчислювали її на 5,800.084 р. Пізнійша Стадіонова регуляція дещо троха вменшила ту вартість панщини, хоч регуляція, як знаємо, не була переведена до кінця. Натомість на підставі пізнійших патентів постручувано панам із тої суми вартість панщини халупників і комірників, що була дарована безплатно, вартість викуплених уже слу-

¹⁾ Дивись про се безіменно видану розправу Зиблікевича пз. *Indemnizacya*, Kraków 1868; L. W. *Sumy galicyjskie*, Kraków 1882; X. На р а tt. Де правда? Спірне питання про Галицьку індемнізацію (Часопись правнича, річникъ другій, Львѡвъ 1890 стор. 97. — 106). Патенти та міністеріяльні постанови, що доторкають ся сеї справи, зведено в книжці *Uebersichtliche Darstellung der auf das bestandene Unterthansverhältniss in Galizien mit Ausschluss des bestandenen Czernewitzer Kreises unb mit Ausschluss des im J. 1846 einverleibten Krakauer Freistaates, namentlich auf die Verhältnisse der unterthänigen Grunddotation bezugnehmenden Gezetze und Verordnungen*, herausgegeben vom kk. Staatsministerium mit Zustimmung des kk. Justizministers erfolgte Genehmigung vom 17 Okt. 1863.

жебностей і т. и., разом третю часть гуртової вартости.

З урядового справоздання довідуємо ся, що в Галичині зголошено до викупу ось які панщизняні тягарі й данини:

До викупу:	Львівський округ:	Краківський округ:
Піших днів панщини .	8,990.342	7,462.560
Тяглих „ „ .	11,316.684	3,085.270
Десятини у варт. зр. мк.	88.357	73.240
Осипів кірців пшениці	14.335	6.122
„ „ жита .	42.733	49.012
„ „ ячменю.	45.728	17 308
„ „ вівса .	333.890	117.248
Чиншів грішми зр. мк.	236.225	137.516 ³⁾

Додам тут, що під Краківським округом треба розуміти західню Галичину, але без теперішнього краківського повіту, що до 1846 р. не належав до Австрії, а був окремою республікою, а в 1846 р. був прилучений до Австрії як „велике князівство краківське“. Індемнізаційна справа в тім повіті була пе-

¹⁾ Див. урядове виданє: Die Grundentlastung in Oesterreich, erster Theil, Wien 1857, у додатку таблиця I, стор. 66—67.

реведена окремо від решти Галичини і далеко кориснійше для селян.

Усі ті повинности обчислено на гроші, і помноживши узискану суму на 20, вираховано той капітал, який мали дістати дідичі як відшкодованє за знесену панщину або як викуп знесеної десятини та інших данин. Сей капітал для східньої Галичини вичислено на 48,353.842 зр. мк., для західної (без Кракова) на 25,130.000 зр. мк. разом 73,483.842 зр. мк., а з Краковом 75,371.638 зр. мк. або 79,140.225 зр. віденьської валюти. Отся сума мала бути сплачена дідичам і иншим „управненим“, котрих було в 1848 році у східній Галичині 2.680 (в тім числі 2,064 доміній, 420 дібр церковних, 52 дібр ріжних інституцій та корпорацій), а в західній (без Кракова) 1585 (в тім числі 1.114 доміній і 324 дібр церковних). У краківськім князівстві було доміній лиш 60, церковних дібр 20, корпораційних дібр 11. Всім тим управненим видано в 1851 році на вказану висше суму облігації. Але що на ті облігації не виплачувано нічого ще цілих сім літ, то від сеї суми росли проценти; ті проценти, також не сплачувані, родили нові проценти, так що з кінцем 1857 р.

самих процентів назбирало ся 17,818.485 р. вв.

У початку 1858 року, коли мала почати ся сплата індемнізаційного довгу, бачимо в Галичині ось які відносини. В східній Галичині треба було сплатити капіталу 48,353.842 зр. мк. і дочислених до него 10,500.000 процентів, разом 58,853.842 зр. мк., у західній Галичині (з Краковом) 30,044.900 зр. капіталу і 8,078.263 зр. мк. процентів, разом 38,123.163 зр. мк. А що „зобов'язаних“, себ-то селян, котрі скористали зі скасування панщини, було в східній Галичині 374.885, у західній 152.950, а в Краківським 18.101, отже разом 545,936 господарств¹⁾, то виходить, що на кожде господарство спадало пересічно у східній Галичині 157, у західній 223 зр. мк. або кождей морг рустікального ґрунту в цілій Галичині мало що не 17 зр. мк. довгу.

Може декому цікаво буде порівняти, як виглядали ті тягарі в інших краях нашої монархії, то для того подаю тут важніші рахунки зведені в одну таблицку на підставі згаданої вже урядової книжки¹⁾.

¹⁾ Die Grundentlastung in Oesterreich, Tab. III, стор. 80.

Назва краю	Число дідичів	Число селянсь- ких гос- подарств	Сума від- шкодованя за панщину	випадає на 1 душу	випадає на 1 зр.
Долішні Ракуси .	2.645	285.146	45,285.120	26	9
Горішні Ракуси .	5.601	145.244	19,376.641	26	13
Зальцбург.....	816	20.814	2,819.910	18	11
Стирія	1.156	137,395	23,615.691	22	16
Корутанія	1.564	38.824	7,102.340	21	15
Країна	1.168	104.069	9,975.048	20	15
Тироль	7.253 ¹⁾	277.931 ³⁾	13,598.280	15	22
Гориція, Триєст і Істрія	1.212	95.729	3,040.287	5	4
Чехія	22.762	587.341	54,222.182	11	6
Моравія	4.091	333.199	31,525.353	16	9
Шлеск	1.596	53.884	3,811.031	9	6
Західня Гал. . . .	1.723	171.051	38,123.163	23	31
Східня Гал.	2.680 ²⁾	374.885	58,853.842	20	25
Буковина	—	—	5,500.000	15	30

1) Сюди не вчислено ще 4708 дідичів, що зараз по знесенню панщини добровільно поза-
годжували ся з підданими що до сплати від-
шкодованя.

Як бачило, в відношенню до людности Галичина належить до країв найбільше обтяжених індемнізацією, а в відношенню до заможности тої людности вона була абсолютно найбільше обтяжена з усіх австрійських країв; із того погляду галицький хлоп був обтяжений три рази більше від заможного селянина під Віднем, а мало що не 5 раз більше від чеського підданого. Так то виглядала патріотична жертволюбність польської шляхти!

Та на правду індемнізація коштувала далеко, далеко більше!

Не трудно се зрозуміти. Таку величезну суму годі було сплатити відразу. Властителям видано облігації, від котрих треба було платити проценти, а надто що року вильосовувано певне число облігацій до виплати. Після пляну уложеного в 1857 році мала вся сплата dokonати ся в 40 роках і треба було річно на сплату того довгу та на адміністрацію 5,521.374 зр. мк., значить, за 40 літ мала бути виплачена сума 220,854.960 зр. мк. Коли би правительство було держало

²⁾ Здаєть ся, що сюди вчислено й Буковину, бо в таб. II і III, її зовсім не виказано.

³⁾ Надто 246.688 підданих загодили ся добровільно з дідичами.

ся першого патенту з 17. цвітня 1848 р. і деяких пізнійших розпоряджень виданих для того пояснення, то всю ту суму повинна би була заплатити держава з податкових грошей усіх країв. Але ще в 1850 році патентом із д. 25. вересня постановлено завести в Галичині окремі фонди індемнізаційні для східної й західної Галичини, а на утворенє тих фондів розписано краєві додатки до податків. Правда, скарб державний мав також докладати якусь пайку до тих фондів, але вже тільки пайку. Додатки справді зараз розписано; з разу вони виносили 9 кр. до кожного ринського, далі 12, 14, 20, поки в 1857 році не дійшли до 33 кр. А коли 1857 р. уложено плян сплати індемнізаційного довгу, то міністер Брук наказав державному скарбови давати що року обом галицьким індемнізаційним фондам підмогу 2,500.000 зр., але вважати се за позичку, котрої сплати ані опроцентованя на разі не жадаєть ся. Решту суми, потрібної на щорічну виплату, тоб-то 3,021.374 зр. мав платити край¹⁾, значить, не тільки селяни, що скори-

¹⁾ Х. Нарат, Де правда? (Часопись правнича II, 116 — 107).

стали на знесеню панщини, але також міщани, що ніколи не робили її, та дідичі, котрим її забрано. Так воно й лишило ся на далі, та з розпорядження міністра Брука вийшло велике баламуцтво. Бо коли стояти на основі патенту з 17. цвітня 1848 р., то край платячи річно 3,021.374 зр. на індемнізаційний фонд, вигоджує державі, зичить їй ті гроші, значить, по 40 роках має право упоминати ся від держави суми 120,854.960 зр. мк. Коли-ж стояти на становищі Брукового розпорядження (отже не жадного закона!) з 1857 р., то держава платячи річно 2,500.000 зр. на індемнізаційний фонд у Галичині, робить позичку краєви і по 40 літах має право домагати ся від него круглої суми 100 міліонів мк. навіть без опроцентованя. От за ті то величезні суми вийшла довголітня тяганина між краєм (властиво від 1866 р. між галицьким соймом) і центральним правительством у Відні. Німці не хотіли шанувати цісарського патенту з 17. цвітня 1848 р. і покликали ся на закон із 7. (18.) вересня 1848 р., котрим знесено панщину в цілій Австрії; сойм не хотів признавати законним розпорядження Брукового з 1857 р. і покликав ся на те, що в давнійших законах і приписах у-

сюди виразно говорить ся, що держава, каса державна має сплатити всю індемнізацію в Галичині. Довго тягли ся переговори та переписки, аж 9. вересня 1882 р. правительство подало соймови проєкт угоди, на котрий сойм згодив ся д. 20. жовтня 1882 р. Сею угодою признано, що доплати з каси державної, котрих доси назбирало ся було 75,172.560 зр., перемазують ся і Галичина не має їх звертати державі. Натомісь що до дальших запомог із каси державної, котрі після пляну з 1857 р. мали аж до остаточної сплати індемнізації, тоб то до 1898 року, виносити річно по 2,500.000 зр. мон. кон. (2,625.000 зр. наших гроший), то від 1883 р. вони мають виносити тільки по 2,100.000 зр. річно беззворотної запомоги; надто держава мала давати галицькому індемнізаційному фондови ще по 525.000 зр. річно, але ті гроші край мусить звернути державі в трьох роках, починаючи від 1899 р. кварталними ратами, без процентів.

Ся угода, що доторкала ся не самого краю, але також усеї держави, мусіла перейти ще й через раду державну. По великих клопотах сего dokonано аж у 1890 році. Держава торгувала ся з краєм до остатньої нитки. І хоч ухвалено пе-

ремазане давнього величезного „довгу індемнізаційного“, то виторгувано бодай стільки, що з державних додатків 2,625.000, які мусіли йти до індемнізаційного фонду аж до 1898 р., признано 2,100.000 беззвотною запомогою, 325.000 безпроцентовою позичкою, а 200.000 надплатою, очевидно опроцентованою. Значить, від 1899 р. прийде ся Галичині сплатити ще скарбови державному 4,875.000 зр. як зворот безпроцентової запомоги по 325.000 зр. річно через 15 літ і з яких 4 міліони (про се ще мусить бути окрема угода) як зворот опроцентованих річних надплат по 200.000 зр. також за 15 літ. Значить, сего року, 50 літ по знесеню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 міліонів зр. з власних додатків, але має ще до скарбу державного мало що не 9 міліонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах. Значить, памятка про панщизняні тягарі не так швидко ще загине, особливо коли й край свою пайку сплати розложив на довший час і замісь закінчити виплату всіх облігацій сего 1898 року, ухвалив конверсію, тоб-то розложене сплати на низший процент, але на довший час, бо аж до 1908 року.

2. Справа сервітутова (ліси й пасовиска).

Справа лісів і пасовиск іще гірше замотана, як справа індемнізації, і ви-йшла ще на більшу шкоду селянства та краю. За часів давньої Польщі пан уважав себе властителем усіх ґрунтів свого панства, а хлопа вважав своєю робучою худобою. Пізнійше, коли австрійські закони обмежили панську самоволю над хлопом, той хлоп став для пана немов арендарем, котрого пан кожної хвилі по несповненню умови рад би був вигнати з арендованого ґрунту. Ми бачили, що польські шляхтичі до самого 1848 р. вперто держали ся того самого погляду і найліпшим батогом на своїх підданих уважали право — без проволоки зганняти їх із ґрунтів. Але австрійський уряд, особливо від часів Йосифа II., став на іншому становищі. Він уважав селян не тільки панськими підданими, але поперед усього підданими держави, котрі для держави платили урбаріальний податок, за державу проливали свою кров у війнах¹⁾. Отже він раз на завсігди

¹⁾ Обовязковий побір рекрутів у Австрії заведено ще 1772 р., та в Угорщині, Тиролю, Нідерляндах і Медіоляні почав народ бунтувати

виділив хлопські (рустікальні) ґрунти
з під панської власности, сильно обме-

ся проти сего нового тягару, так що в тих краях його заведено пізнійше. Сей найстарший побір, то була так звана „конскріпція“; власти розписували, кілька вояків має достарчити кож-
дий циркул, і давали се до відома дімініям, а ті самі вибирали (звичайно ловили силою) парубків здатних до війська, і відвозили до циркулу. Привезених парубків на сам перед ревідовано, чи вони здатні до військової служби, а потім вони мусіли тягти жереб: на котрого випав жереб, той мусів іти служити. Зрештою йому вільно було викупити ся від служби, а вла-
стиво наняти замісь себе заступника¹⁾. Пізнійше льосованє знесено, та все ще рекрутація по селах була подібна, як пише Слотвіньський, до „вибираня татарського ясиру“. „День, коли мають бути вибрані рекрути, визначає львівська губернія один на весь край. Циркуловий уряд завідомлює про се потаємно сільські зверхности, тоб-то домінії, зараз виписує число рекрутів і долучує виказ обовязаних до служби. В назначений день досвіта двірський урядник із війтом і присяжними йдуть від хати до хати, беруть несподівано особи призначені до військової служби, уживаючи всяких способів осторожности, аби запобігти втеці, зловлених парубків вяжуть, заковують у кайдани, замикають, стережуть і т. д.“²⁾.

¹⁾ Annuarius Osseg, Der europäische Militarismus, Amberg, 188, стр. 26; O. Hausner, Vergleichende Statistik von Europa, т. II. стор. 1.

²⁾ Konstanty Leliwa Słotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 18—19.

жив панські права до тих ґрунтів, лишив панів тільки немов опікунами над тими ґрунтами, з правом побирати від селян за їх уживанє панщину, чинші й данини.

Ще за польських часів селяни, не маючи своїх лісів ані пасовиск, мали від пана право брати дрова на будівлі та на паливо з тих лісів, що колись були громадськими, а тепер панськими, збирати в тих лісах гриби, ягоди, пасти худобу чи то в лісах чи по толоках, пустках, облогах та стернях. Розуміється, що й пан користав із сего, бо-ж у його власнім інтересі було, аби єго підданий мав хату, топливо, худобу. Звичайно було й так, що скоро отворили ся стерні, пан велів і свою худобу пасти на хлопських стернях. Австрійський уряд застав у Галичині ті порядки, — вони були подібні і в інших краях, усюди, де була панщина. Марія Тереса обмежила троха право побираня дров із камерамльних (давнійше коронних) лісів, та не могла знести його. Пізнійшими постановами не раз накладувано на дідичів обовязок — запомагати своїх підданих дровами з лісів і пасовисками. Се були такі відносини, що чоловік, чи громада могла потягати користь із ґрунту, який належав до иншого властителя і з котрого

той властитель платив податок: се називається з латинська сервітут, по нашому служебність, тоб-то, що чужа річ служить мені також на пожиток.

Ще геть перед знесенем панщини, від самого 1820 року почалися між панами й підданими суперечки із за тих сервітутів. Пани жалувалися, що піддані повирубують їм усі ліси, і домагалися не раз, аби ті ліси були з уряду позамикані на 20 або й більше літ¹⁾. Та уряд уважав сю справу за політичну, отже давав їй до розсуду не судам, а політичним (циркулярним) урядникам, а ті розсуджували звичайно на користь підданих. Вони встановили собі таке правило, що через свідків (незаприсяжених) стверджували, чи побирали піддані дерево з ліса або чи пасли худобу в лісі або на пасовиску в 1784 році. Коли свідки се потвердили, то вони признавали громаді право користати й на далі з ліса або пасовиска²⁾.

¹⁾ Диви на приклад Konstanty Slotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стр. 141, де сказано, що „prawo i porządek wymagają, ażeby lasy zupełnie zamknięte były“.

²⁾ Див. Cornelius Krzeczunowicz, Betrachtungen über die Behandlung der Streitigkeiten zwischen den gewesenen Herrschaften und

Патент із 17 цвітня 1848 р., котрим знесено панщину, в точці 2 полишив усі ті служебности й на далі без зміни, додаючи тільки, що від тепер вони мають бути не даремні: селяни повинні за уживанє панських лісів і толок платити дідичам добровільно умовлену плату. Розсуджуванє спорів лишено й на далі в руках політичних властей. Правда, сей патент іще не зробив селян повними властителями тих ґрунтів, що були в їх посіданю, та се зроблено пізнійше, цісарським патентом із 19 серпня 1849 і міністерським розпорядженєм із 4 жовтня 1850 року. Ще в 1849 році почали власти декуди обчислювати вартість сервітутів, які мали селяни на панських ґрунтах, а декуди селяни поробили й добровільні угоди з панами. Але від 1850 р. все урвало ся. Між селянами пішла чутка, що сервітути також їм даровано; інші говорили, що ліси й пасовиска геть усі перейдуть у руки громад, а що найменше ті, яких вони вживали за часів Йосифа II.¹⁾

den ehemaligen Unterthanen in Galizien. Wien 1861, стор. 2, 3, 4, а особливо стор. 30—36; K. L. Słotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 146, 151.

¹⁾ Krzeczunowicz, там-же, стор. 1—5.

Справа заострювала ся дуже. До 1857 р. політичні урядники, переважно Німці або Чехи, ворожі польським діди-чам, розсуджували сервітутові справи майже всюди на користь селян. Та вже 1853 р. цісар патентом із 5 липня наказав трактувати справу сервітутів особно від індемнізації та прискорити її по- лагоджене, бо в краю змагав ся що раз більший крик дідичів. Уряд не дуже ква- пив ся, бо аж 1856 р. установлено при львівським намісництві тимчасову краєву комісію для сервітутової справи і дано їй під розвагу поперед усього вироблену міністерством у загальних нарисах інструк- цію, як треба поступати при зголошу- ванню сервітутів до викупу. Комісія від- була сім засідань і поробила в тій ін- струкції зміни „відповідні до краєвих відносин“. Сей виріб вернув знов до Відня, був затверджений міністерством, і тільки розпорядженєм із 31 жовтня 1857 р. установлено при львівським на- місництві постійну комісію для справ сервітутових, зложену з політичних і су- дових урядників, а також із іменованих урядом заступників дідичів та селянства. Ся комісія мала розсуджувати в першій інстанції всі спори за сервітути і за влас- ність підданських ґрунтів. Хто чув себе

покривдженім рішенням сеї комісії, міг рекурсувати до міністерства внутрішніх справ.

У тій комісії, особливо від 1860 року, коли Поляки взяли в Галичині рішучу перевагу в соймі, а далі і в урядах, повіяло вже зовсім иншим духом. Виточено перед нею звиш 32.000 процесів; виточували їх не тільки громади, але й дідичі, котрі чули себе покривдженими давнійшими комісарськими рішеннями. І мов на коменду почали селянські громади програвати. З 32.000 вони програли звиш 30.000 процесів. А як при тім поступали урядники сеї краєвої комісії, про се нехай свідчать слова петиції з д. 5 серпня 1861 року, підписаної руськими послами і також митрополітом Литвиновичем:

„Наш хлоп привик до всякого утиску. Видно, що теперішній утиск сильно збільшив ся, коли змушує хлопа покидати дім, господарство, жінку й дітий і не страхати ся далекої подорожі до Відня, аби знайти у свого цісаря те право й оборону, яких не годен знайти в краю. Урядники, котрим повірено переведенє справ сервітутових, не вільні тут від вини: вони були причиною, що розсудженє тої справи в найбільшій части

випадків випало для громад так некорисно й утяжливо. На голос громад вони не зважали, а за те пристрасно використовували непорадність хлопів або хлопський спосіб вислову. Напр. війт сказав: „Ми як хочемо брати дрова з того ліса, мусимо просити пана“, а урядник записував ліс як панську власність, хоч добре знав, що слово „просити“ значить стілько, як „повідомити“, як того вимагав патент із 1782 р., котрий велів громадам оповідати ся у пана, коли хотіли користати з власного громадського ліса. Се було повідомлене в формі просьби. Найчастійше покликувано за свідків у тих спорах між дідичем і громадою — панську службу. В деяких місцевостях признано селянам як відшкодоване за право побираня дров річну ренту в сумі 8¹/₂ кр., у інших 35 кр.“¹).

У мене в руках є цікавий документ, котрий свідчить про те, як поступали собі деякі члени сервітутової комісії. Се лист якогось Водіери з Тернополя, покликаного урядом до тої комісії. Д. 12 марта 1857 року розіслав сей панок до дідичів тернопільського та скалатського

¹) В. Будзиновский, Хлопська посілість у Галичині, Народ 1894, ст. 275—276.

повітів листи, офіруючи їм свою службу для переведення сервітутової справи. „Як звісно, — писав сей пан, — утворено ще минушого року краєву комісію для викупу й регуляції ґрунтових тягарів (сервітутів), і міністерство іменувало мене її постійним членом. Задля уложеня ви-працюваних зголошень прислало міні-стерство взірець едікту (оповістки) та інструкції, і поручило комісії, сю опо-вістку та інструкцію обміркувати на на-радї з погляду на краєві відносини, опра-цювати відповідно до ухвал і переслати міністерству для одобреня. Вже тоді роздано кождому членови комісії по одному примірникови тої оповістки й інструкції. Комісія відбула сім засідань і підігнавши ті два документи під наші краєві відносини, переробила їх і віді-слала міністерству. Таким способом уже тоді я познайомив ся вповні з сею важ-ною справою і з тими способами, як треба брати ся до неї.

„Бувши остатній раз у Львові, я переконав ся в приналежнім бюрі, що згадана оповістка й інструкція до зго-лошування сервітутів іще д. 3 мин. місяця прийшли вже з міністерства і обоє не-вдовзі будуть опубліковані. Зараз по тім краєва комісія та окружні комісії

розпочнуть свою роботу, тим більше, що остатній реченець до подавання зголошень покладено на остатній серпень сего року.

„Переважно з власного досвіду і з приступних мені приписів знаю, яка се дуже важна й далекосягла справа для Вашого повіту і, здається, не помилюся висловляючи погляд, що й Ви, Впов. Пане, зрозумієте се, що найбільше тут буде залежати від умілого зголошення сервітутів. А що я по часті в початку праць краєвої комісії, а по часті й підчас тих праць у вільних хвилях буду мати, досить часу до іншого заняття, а для укладання таких зголошень надаюся з двох причин — раз, що знаю правні відносини, які існували давнійше (за часів панщини), а по друге знаю також видані для сеї справи законні приписи, а надто завсїгди маю охоту до поважної (!) праці, — то-ж коли-б пристали на се Ви, Впов. Пане, а також інші дідичі Вашого повіту в тій справі інтересовані, — бо ті права всюди йдуть однаковим кроком, — я готов би був повироблювати Вам оті зголошення і, здається, не потребуую додавати, що як повироблювані мною зголошення і формою і змістом відповідали би не тільки до-

тичним законом, але також бажанням Впов. Панів інтересованих.

„Уважаю відповідним удати ся з сею справою власне до Вас, Впов. Пане, бо я переконаний, що коли появиться ся згадана оповістка, Ви застановите ся основно над сею справою, зрозумієте її далекосяглість і відповідно осудите її важність.

„Я вже дістав кілька поручень у тій самій справі з коломийського та стрийського циркулів ще тамтого року, але на разі вимовив ся (!) від них, бо в усякім разі волів би прислужити ся своїми невеликими здібностями та знанєм річи там, де звиш 20 літ сам займав ся сею справою.

„Коли-б Ви, Впов. Пане, та інші Ваші сусіди згодили ся з тим моїм поглядом, то прошу ласкаво повідомити мене в пору про все инше, а тоді я порозумів ся би з Впов. Панами про спосіб, як треба пильнувати Ваших інтересів“.

Говорячи коротко й ясно, сей пан Водіера офірував ся дідичам пильнувати в сервітутовій комісії їх інтересів — очевидно на шкоду інтересів громад, нарушаючи при тім свою урядницьку присягу та визискуючи на користь одної

сторони знане законів і приписів і знане всего того, що потаємно робило ся та говорило ся в комісії. Очевидна річ, він робив се не за дармо; між паперами того самого дідича знаходить ся ще один лист д. Водіери з 3 серпня 1858 р., котрим сей член сервітутової комісії квітує з одержаних 166 зр. „за уложене сервітутового зголошення“ і обіцяє „цілу справу викупу сервітутів довести до пожаданого кінця“. Може хто скаже: „Що-ж, був один такий підкуплений урядник, то й що з того? Безсумлінний чоловік усюди може знайти ся“. Певна річ, я й не підношу закиду проти всіх членів тої комісії, не підношу не тому, що справді вірю в їх чесноту, але тому, бо не маю під руками більше подібних документів. Але кілько-ж то міг нашкодити навіть один такий Водіера! Адже-ж із сего одного листу бачимо, що він розкудав свої сіти відразу на три повіти, а коли правда те, що дідичі самі зголошували ся до него з наміром підкупити його, то певно мусіли зголошувати ся й до інших членів комісії.

А селяни, громади не мали таких опікунів у комісіях, не мали чим підкупувати їх, і навіть не розуміли важности цілої справи. Вони вірили в своє „право“

і в „цїсарську справедливість“, не подавали зголошень, занедбували реченці і тисячами програвали процеси, а потім ходили і до Львова й до Відня, а коли все не помагало, бунтували ся, сидїли по кріміналах, кидали ся на жовнірські багнети, цїлими місяцями годували по селах вояків і помалу сходили на жебраків. Сервітутова справа пожерла мільйони народнього добра, підрубала на довгий час сам корінь народнього добробиту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою.

3. Справа пропінаційна.

Пропінацією в давній Польщі звало ся право дідичів і більших міст, на обширі своїх маєтностей виключно вироблювати й продавати горячі напитки — горівку, пиво й мід. Коли Галичина прийшла під Австрію, то новий уряд застав тут сей порядок, але не змінив його, бо щось подібне (хоч не таке саме) було і в інших австрійських краях¹⁾. Уряд заборонював тільки деякі надто вже огидні надужитя, напр. силувати селян

¹⁾ K. L. Słotwiński, Katechizm poddanych galicyjskich, стор. 127—128.

до побираня певної скількості горівки з панських горалень і до відроблювання тої горівки панщиною.

В 1848 р. цісарський патент із 17 цвітня, зносячи панщину в Галичині, про пропінацію не згадав нічого. Але ухвала віденьського сойму з 7 вересня 1848 р. наложила руку на се право. В точці 11 тої ухвали скасовано „примус побираня пива й горівки і всякі сполучені з ним зобовязання“. Галицькі урядники зрозуміли, що сею ухвалою скасовано і в Галичині пропінацію, але шляхтичі здужали якось переконати їх, що ся ухвала до пропінації зовсім не відносить ся, що пропінація щось більше, ніж простий примус побираня пива й горівки, і уряд лишив сю справу на боці.

Викрутивши ся від ухвали з 7 вересня 1848 р., галицькі дідичі почали дбати про те, аби витягти з пропінації як найбільше користи. Се був ще остатній старопольський привілей, який їм лишив ся. В р. 1864 дохід із пропінації обчислено на 5 мільонів річно¹⁾, а в 1876 р. пок. Навроцкий обчислив, що наш народ видає на горівку річно 54 мільони

¹⁾ Mieczysław Marassé, Dzieła ekonomiczne, Kraków 1891, т. I,

ринських¹⁾). Усіх шинків було в тім році в Галичині 23.269, т. є один шинок припадав на 233 душ, а на одну душу людности випадало 26 літрів горівки річно²⁾).

Дуже не хотіло ся дідичам позбувати ся такого чудового права на розпоюванє та руйнованє людности. Ще в р. 1867 писав польський учений і цк. староста Марассе: „Всі дідичі дуже собі любують дохід із пропінації за те, що він правильний і постійний. Легше виарендувати пропінацію, ніж ґрунт, котрого управа вимагає капіталу і вмілої праці, аби довела до користи. В разі недороду, повені або посухи дохід із пропінації ніколи так не хибне, як дохід із інших галузей господарства. Пропінація не вимагає майже ніяких вкладів, а віддана в аренду звичайно арендареві Жидови приносить дохід досить постійний і то в готових грошех. Досить буде відібрати дідичам дохід із пропінації, аби їх господарства попхнути в цілковите безладє“³⁾).

Правда, що за чудова добродійка,

¹⁾ Василь Н. Що нас коштує пропінація? (Правда 1876 р. і окрема відбитка стор. 23).

²⁾ Онисим (В. Навроцкий), Пjanство і пропінація в Галичині. (Громада, Женева 1882 р. т. V) стор. 50.

³⁾ M. Marassé, Dzieła, т. I,

яка сильна підпора гаразду й порядку — та пані пропінація! А тепер послухаймо ще, що писав про неї руський учений, цк. комісар скарбовий Володимир Навроцький у 1874 році:

„Кождий новозаложений шинок відбирає майже сотні селянських дітей можливість шкільної просвіти: на кождім ринськім видушенім із арендаря шляхтичем східньої Галичини більше проти його західнього товариша закрєпла кров самовбійців і тих п'яниць, що гинуть кожного року в шинкових і весільних війнах; кождий крейцар добутий паном на продажі горівки, обмитий не тільки кривавим потом, але й слізми селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу, посередно чи безпосередно відібрала життєнні сили“¹⁾).

Уряд остаточно звернув увагу на те, що так довго не може йти. Кілька разів він напивав на галицьку шляхту, аби з огляду на чим раз більшу нужду, лихву, ліцитації селянських ґрунтів, задовжене та неврожаї подумала про зміну

¹⁾ Онисим (В. Навроцький), П'янство і пропінація в Галичині, (Громада, Женева 1882, т. V) стор. 55—56.

пропінації. Та шляхта боронила завзято сеї своєї „народньої святости“, поки уряд не дав їй до пізнання, що сам скасує пропінацію і вона може стратити все. Тоді з тяжким серцем вона продала право пропінації — отже саме голе право, без шинків і горалень — краєви за 66 міліонів. Заплативши ті міліони, людність Галичини має те саме добре, що мала й перед тим: ані виріб, ані продаж горячих напоїв не зробили ся свободними, так як інші роди промислу, а за те дідичі, що вперед були властителями пропінації, тепер виарендовують її від краєвої комісії пропінаційної, уставленої при львівським намісництві, і підарендовують тим самим Жидам, із якими їм доси було так добре.

Як бачимо, із старої панщини, знесеної ще 50 літ тому, полишили ся й доси немалі хвостики, і тиснуть нас і будуть іще тиснути й наших дітей. До таких хвостиків треба ще зачислити шарварки при напаві доріг, право про польованє, що тепер навіть гірше, ніж було за панщини, право про риболовство, право патронату, т. є право дідича надавати парафію священникови — звичайно иншого обряду, не того що визнає дідич, поділ між громадою та дво-

ром, а властиво відлученє так званих двірських обшарів від селянських громад. Та одним із найважнїйших політичних хвостів панщизняного ладу треба вважати розділ між селянськими й панськими ґрунтами і опертий на ньому поділ політичних прав, особливо-ж страшенна нерівність прав виборчих між куріями селянською та великих посіlostий.

Наш час іде до рівности між людьми, до відмірювання прав по заслугам, до накладання однакових обовязків за однакові права а до надавання однакових прав за однакові обовязки. Се не завадить пригадати в пятьдесяті роковини скасування того проклятого, огидного ладу, що був від гори аж до низу опертий на нерівности. Тільки позбувши ся всіх отих хвостиків панщизняного ладу, які лишили ся доси, тільки здобувши повну горожанську та політичну рівноправність ми зможемо обходити правдивий празник свободи. Тепер іще далеко нам до нього!

ІХ. Панщина й Русини.

Ми пройшли довгу й важку дорогу, показали долю селянина-хлібороба на нашій землі від давніх часів, показали початки й зріст, розвій, переміни й кінець панщини. Ми старалися як найменше говорити від себе, бо не о наші думки і чутя тут ходить. Ми хотіли, аби наші селяни раз знали свою долю з давніх давен, аби знали, відки їх батькам і дідам вітер віяв у очи, а відки грозить віяти ще їх дітям і внукам. А хто знає небезпеку, той мусить думати про те, як від неї охоронити ся.

Свою троха придовгу розмову я хотів би закінчити кількома словами про долю руської народности під панщиною і по її знесеню, бо се, думаю, найліпше пояснить, для чого Русини з усіх народів Австрії найбільше мають причини святочно обходити пам'ятку знесення панщини в 1848 р. і шанувати

пам'ять Йосифа II., що перший перед 108 літами попробував був зробити се.

Певна річ, панщина не була якимсь народнім руським лихом, що гнобило самих тільки Русинів. Панщина була загальним хлопським лихом; від неї терпів однаково хлоп Русин і хлоп Поляк і хлоп Чех і хлоп Німець. Та для нас Русинів вона була подвійним лихом — і громадським (суспільним) і національним. Ми Русини, особливо в Галичині, з давен давна були хлопська нація. Майже все, що піднесло ся по над хлопа — чи то шляхта, чи міщани, все те за польських часів зробило ся Поляком, за Австрії зразу Німцем, а пізнійше знов Поляком. При руській мові, при руській народности лишали ся тільки прості, чорні хлопи і вбогі та маловчені сільські священники. Висші духовні, єпископи та каноніки говорили й писали по польськи або по латині. Цікава річ, що в перших 50 літах австрійського пановання польська мова серед галицького духовенства, навіть по менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського па-

нованя ще були лишили ся при рушині, до 1820 року майже зовсім спольщили ся. Богато з тих спольщених Русинів, особливо молодших, успіло переняти ся й польськими патріотичними думками, багато їх ходило до повстаня 1830 року і пізнійше гнило по криміналах за таємні звязки в ціли відбудованя Польщі на руській землі. Коло 1830 роки могли собі Поляки сміло думати, що в Галичині нема ніякої Руси, що тут тільки один „народ“ — польський, гноблений Німцями.

Та швидко природний розвій історії мусів навернути їх на інші думки.

Австрійський уряд діставши під свою власть Галичину, швидко мусів побачити, що се не чисто польський край, що тут обік Поляків живуть також Русини. Правда, перші австрійські урядники, що поряdkували галицькі справи, не багато вміли написати до Відня про Русинів. Але знайшов ся у Відні один руський священник, Іван Гудз, що жив там як приватний учитель у якогось пана, і сей порозумівши ся з львівським руським єпископом Львом Шептицьким і його офіціалом о. Левінським, узяв ся бути посередником між Русинами й цісарським двором. Зараз у марті 1774 р.

подав Гудз від Шептицького до цісареві протест проти того, аби монахи Василяни не підлягали єпископській зверхности. Д. 17 і 27 липня 1774 р. той сам Гудз подає знов від Шептицького дві скарги на те, що польське духовенство перетягає багатших і здатнійших Русинів на латинський обряд. Марія Тереса полагодила ті справи згідно з просьбою Гудза, і рівночасно, зацікавивши ся долею Русинів, задумала зробити початок для висшої освіти руського духовенства і веліла від осені 1774 р. помістити двох руських учеників у закладі св. Варвари у Відні, де мали побирати висші науки потрібні для духовного стану. З початком 1795 р. вона веліла покликати о. Гудза до себе, розмовляла з ним досить довго про стан Русинів і обіцяла опікувати ся ними й далше¹⁾.

В тім огляді як найгорячіше підпирав цісареву її син Йосиф, що вже 1773 р. перший раз переїхав був здовж усю Галичину і мав нагоду переконати ся наочно про жите руського народу й духовенства. Правда, просьба подана Гудзом д. 19. серпня 1775 р., аби ціса-

¹⁾ M. Harasiewicz, *Annales ecclesiae Ruthenae*, Leopoli 1862, стор. 557—569.

рева обік польського закладу для виховування шляхетських синів у світських науках заснувала такий заклад і для руської молодіжи, аби та могла приспособляти ся до урядів і загалом на світлих горожан, лишила ся несповнена, але за те число вихованців у духовнім закладі св. Варвари із двох побільшено на 14. І треба сказати, що з сего закладу справді вийшло не мало вчених і світлих Русинів, що перші поклали підвалини для красшого розвою нашої народности¹⁾.

Цісар Йосиф II. забажав не тільки вести далі, але й розширити діло своєї матери, і надворним декретом із 30. червня 1783 р. велів заснувати генеральну семінарію для виховування духовних греко-католицького обряду. Сю семінарію отворено д. 1. падолиста того самого року, на другий рік до неї перенесено тих 14 студентів, що виховували ся в Відні у св. Варвари, а в 1785 р. сюди перейшли також кандидати з Угорщини. І коли доси в тих закладах усеґо вчили по латині, а бідні студенти, не маючи книжок, мусіли переписувати собі виклади професорів, наказав цісар Йосиф

¹⁾ M. Harasiewicz, там-же, стор. 572.

рескриптом із 5. січня 1786 р. вчити па-сторальної теології, катехізованя та проповідий „рідною мовою“, бо „тільки тим способом можна буде зарадити бра-кови вчителів, котрі би ріжним народ-ностям могли ті науки викладати на їх рідній мові“. А д. 27. липня 1786 р. пи-сав цісар Йосиф іще раз губернаторови, аби той поручив діреkcії семінарії пиль-нувати кандидатів, аби вчили ся катехі-зувати, говорити проповіди і писати в своїй народній і то в людовій мові і аби професори перепитували їх деколи по латині, але також сею на-родньою мовою¹⁾).

Се перший раз по довгих століттях могучий монарх не тільки допустив ру-ську, людову мову до викладів у висшій школі, але сам упімнув ся о її заведе-нє, сам наказав її уживанє. І сей монарх був Німець, тай то ще такий, котрому при-писувано охоту й намір — викорінити всі народности в Австрії окрім німець-кої, поробити всіх Німцями! З сих де-кретів бачимо тільки одно: цісарєви Йо-сифови не ходило о знімченє всіх на-родів, а поперед усього о просвіту та

¹⁾ М. Harasiewicz, там-же, стор. 617, 619, 620.

піднесенє темних, і він розумів се добре, що до сеї ціли найпростійше провадить наука на рідній людовій мові.

Та на жаль самі вчені тодішні Русини не розуміли сего. Вони виховувалися, говорили й думали по польськи, в урядових справах говорили й писали по латині або по німецьки, а руськими буквами знали друковані тільки церковні книги. Мову простого люду, підданих вони розуміли і вживали инколи в розмові з тими людьми, але їм у голові не містило ся, аби можна було тою мовою говорити про вчені річи та писати кннжки. І вони сповняючи розказ цїсаря, почали вживати в викладах старої, церковної мови, так само мертвої як латинська. Тому то й не диво, що ся постанова цїсаря Йосифа II. не принесла великого хїсна руській народности. Не принесли його й заведені Йосифом II. у 1787 році руські виклади на філософічнім і богословським виділі львівського університету. Професори (Лодій, Земанчик — з Угорщини, інші Галичани) не знали людової мови і намагали ся викладати то по російськи, то по церковному, а ученики не розуміли тої мови і самі просили, аби їм викла-

дано по польськи. В 1804 р. ті руські виклади на філософії були знесені, а на теології хоч вели ся ще кілька літ, то будили між студентами радше обридженє, ніж любов до русчини¹⁾. От так то вийшло, що Поляки, кричачи на всю Европу про те, що австрійський уряд силкуєть ся їх онімечувати, самі рівночасно ополячували Русинів, а в 1816 р. добили ся навіть того, що уряд вигнав руську мову з народніх шкіл східньої Галичини і запровадив натомісь польську²⁾. Руський хлоп міг від тепер, оплативши кошти німецької школи в місті та польської в селі, закладати собі ще й свою руську дяківку — де хотів і власним коштом.

Та Русини не впали духом, і власне від тої хвилі глибокого впадку починають ся з разу маленькі, а чим далі, все смілійші проби ратунку та піддвигнення руської народности. За почином руського каноніка Івана Могильницького і за дозволом митрополіта львівського Михайла Левицького завязало ся в тім самім 1816 році попівське товариство для ширеня

¹⁾ L. Finkel, *Historya uniwersytetu lwowskiego do r. 1869*. Lwów 1894, стор. 85—95.

²⁾ M. Harasiewicz, *вказана книга*, стор. 994, 997—1008, 1009 і далі.

віри й моральности при помочи друкованих книжок серед руського народа. Правда, за наказом з гори се товариство не ввійшло в жите, але Могильницький, Левицкий, Снігурський і інші його члени не покидали від тепер праці. Заходом Левицкого й Могильницького удало ся переконати уряд, що руська мова повинна бути допущена до народньої школи. Снігурський ставши єпископом у Перемишлі, заложив власним коштом школу для дяків. Почали по-малу друкувати ся й руські книжки, хоч усе ще й мертвою, церковною мовою, поки нарешті, йдучи за почином Поляка Ходаковского, Словака Колляра, Сербя Караджіча та Українців Цертелева й Максимовича, Галичани не звернули уваги на пісні й оповідання свого рідного народа. Вже коло 1820 р. дехто з Русинів почав записувати ті пісні, а назбиравши досить таких записок, Поляк Залеский, урядник при львівськiм намісництві і пізнійший губернатор, видав 1833 р. спору книгу „Pieśni polskie i ruskie“. Ся книга була перша ластівка нашого народнього пробудження. Аж із неї письменні Русини переконали ся, що й у них, в устах отсего простого хлопа-панщизняка, живуть пісні та оповідання, котрими можна по-

величати ся перед світом, живе мова, котру не тільки допускають до книжок, але в котрій чужі люди знаходять дивну красоту, якої неосвічений Русин доси не бачив і не розумів.

Від тепер молодші руські попи й поповичі кидають ся по селах збирати й списувати хлопські пісні, прислухують ся ближше хлопській мові, хлопським оповіданням, учать ся докладнійше руської історії, починають глибоше заглядати в душу свого народа, роблять ся його свідомими синами, роблять ся борцями за його відроджене. Йосиф Левицький, Лозинський, а з молодших головно три: Маркіян Шашкевич, Яков Головацький і Іван Вагилевич — ось ті перші борці нашої народньої свідомости. За ними пішли їх молодші товариші Микола Устиянович, Рудольф Мох, Антін Могильницький, Йосафат Кобринський. Нові збірки народніх пісень видавали Лозинський (*Ruskoje wesile*), Головацький та Шашкевич (у Русалці Дністровій) і Поляк Жегота Паулі; приповідки збирали Петрушевич, Мінчакевич і Ількевич (сей остатній зібрав також досить богату збірку пісень та людових вірувань), загадки Іван Головацький (видав пізнійше в Вѣнку 1847 р.), граматики руської

мови писали Левицький, Лозинський, Вагилевич, Головацький; Кобринський видав красну книжечку „Спосѣбъ борзо выучити читати“ 1841 р. Та головне те, що талановитійші між тими людьми почали на взір народніх пісень складати свої власні, і в них висказувати новійші думки, загривати своїх товаришів до нового бою, про який хлопські пісні не знали нічого. Між тими новими співаками займає перше місце Маркіян Шашкевич, справедливо названий батьком нового, народнього галицько-руського письменства.

Про жите та писаня Маркіяна Шашкевича писано вже досить багато, то я й не буду розповідати ширше ані про нього, ані про його товаришів, та скажу тільки дещо найважнійше. Всі ті, хто знав особисто Шашкевича і памятав ті часи, коли появили ся його писаня — чи то друком, чи в відписах, — стверджують згідно; що вони робили дуже велике вражіє, були немов блискавка серед темної ночі. Ми нині читаючи небагато Шашкевичеві писаня не дуже розуміємо той запал, із яким говорять про них тогочасні Русини. Але треба взяти на увагу тодішні відносини, то побачимо, що Шашкевич обік гарної людової мови, щирого та сердечного

тону мав у своїх писаннях іще щось, чим мусів подобати ся і чого не було у жадного з його товаришів. Він мав відвагу й дар висловити досить виразно, а бодай для тогочасних прибитих Русинів досить зрозуміло все те, що їх боліло, чого вони бажали і чого надіяли ся. Він знав ту тугу, ту зневіру, яка тоді мусіла нападати кожного Русина і чорною хмарою застелювати перед ним небо, і він проклинав її:

Вчора вечір чорна хмара
Мені говорила:
„Чудуєш ся, побратиме,
Де ся доля діла?
„Твоя доля, то я була,
Я тя не минаю;
Вкривалам тя чорнов мраков,
І тепер вкриваю.
„І над гробом твоїм мраки,
Ще мої потиснуть“.
От надія! Таку долю
Най то громи тріснуть!

Та він не гнув ся під вагою тої долі. Він чув гордим, горячим серцем те, що писав у листі до свого друга М. Козаневича:

Відкинь той камінь, що ти серце тисне!
Дозволь, в той сумний тин
Най свободоньки сонечко заблісне —
Ти не неволі син!

І се не було в него пусте слово. Він відчував, відки плила неволя цілого руського народу в Галичині, і різко вказав се у двох своїх творах. Простий нарід стогнав під ярмом панщини — і Шашкевич у своїм оповіданню „Олена“ показує нам ось яку річ. Богатий господар справляє весіле. Свахи саджають у піч коровай, молодіж танцює, аж ось приходить дружба Василь зажурений і оповідає батькови молодої, що він із Семеном був у Добровничах у пана старостича просити його на весіле. Старостич із разу нахмарив ся, потім удавав веселого, обдарував Семена і обіцяв бути на весіллю, але коли оба парубки вийшли з двора, він закликав Семена назад до себе, а Василь вернув сам. Ми не знаємо, що там говорив старостич із Семеном, але мабуть щось не дуже приємне, бо Семен вирвавши ся з двора вже не вертав до своєї молодої, але побіг у поблиський ліс до опришків. Опришки під проводом Медведюка та Бойчука лагодять ся напасти на замок пана старостича, та довідавши ся, що сей вибирає ся на Семенове весіле, ділять ся на дві купи; одна нападає на замок, грабить і підпалює його, а друга з ватажком засідає в ліску на пана старостича. Сей не дармо їздив на весіле. Він

ухопив молоду і власне вертав із нею, коли опришки напали його, відібрали Олену, а самого вбили. Шашкевич оповідає очевидно про старі польські часи; розбійник Бойчук був дійсно і нападав на панів та різав їх немилосердно коло 1750 року. Але читаючи Шашкевичеве оповіданє люди перед 1848 роком дуже добре мусіли розуміти, що й на їх очах діється неодноразово подібне, бо анї панська самоволя та збиткованє над людьми, анї розбійницькі напади не минули ся ще були й за часів Шашкевича.

Коли простого, темного селянина тисла панщина і він тікав від неї в крайнім разі в опришки, то освічений, свідомий Русин бачив над собою загрозу спольщення. Його тисла Польша своєю історією, своїм панством і маєтками, своєю висшою цивілізацією, а в остатніх часах навіть своїми революційними думками, на котрі ловило ся не мало горячійшої руської молодіжи. Потребу боронити ся від сего натиску відчули Русини ще перед Шашкевичем. У 1831 році написав якийсь Русин у Відні — кажуть, що пізнійший митрополіт Литвинович, — по польськи пісеньку повну ненависти до польського повстаня; вона зачинала ся словами: „Kto Lach, ma strach“.

По упадку повстання, як уже показано висше, кинули ся Поляки кликати руського хлопа та руських інтелігентів до нового повстання — вже не проти Москаля, але проти Німця, і ніби то виступали за знесенем панщини. Деякі з них, як Ценглевич, Попель, Горошкевич, не цурали ся й руської мови і складали революційні пісні, аби ними загріти Русинів для своїх цілей. Отже Шашкевич покористував ся нутюю одної такої пісні, і зложив свою пісню, в котрій кликав Русинів до бою з Поляками і віщував Полякам, що на руській землі будуть побиті. Та він не важив ся ще висказувати свої думки зовсім просто, але прибрав їх у легеньку історичну заслону. Ніби то його пісня відносить ся до р. 1139, коли Русини під Галичем побили польського короля Болеслава Кривоустого. Але кождий тодішній Русин мусів добре зрозуміти, до чого то воно відносить ся, коли читав або співав ось які слова:

Гей хто Русин, підлітайте
Соколами на врага!
Жваво в танець! Заспівайте
Піснь веселу: гура-га!
Піснь веселу: гура-га!

Побари ся, облак тьмистий,
Ще годинку, ще постій!

Тобі прийде розповісти
Славний руський з Ляхом бій!

Гей хто Русин, за ратище!
В кріпкі руки меч ясний!
Шпарка стріла най засвище:
Гордий Ляше, день не твій!
Гордий Ляше, день не твій!¹⁾

В Шашкевичевих словах тодішні Русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську та народню гідність, і для того він був такий милий для них.

Та такі Русини, що в тих часах так як Шашкевич вибігали думкою в світ свободи і думали про розірване кайданів, були як люди, що бють ся головою о мур вязниці. Всі на них гляділи косо: і шляхта й уряд і своя зверхність. Усі

¹⁾ Пісня, що була взірцем отсего Шашкевичевого твору, була зложена в часі польського повстання на Волині 1831 р. і співала ся в полку Ружицкого. Вона появила ся друком у перше в додатку до споминів Ружицкого виданих 1832 р. п. з. „Powstanie na Wołyniu czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku, pisany przez dowódcę tegoż pułku Karola Różyckiego. Bourges 1832. Цілу книжечку передрукував Вротновский у своїй книжці „Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie“, Lipsk 1875, стор. 274—389. Пісня, що зачинає ся словами „Гей козаче, в ім'я Бога“, передрукована тут також на стор. 320—321.

бояли ся клопотів і старали ся придусити таких людей. Шашкевич набідувавши ся в школах, швидко вмер бідним сільським попом; Вагилевича довели його власти до того, що врешті покинув і попівство і руський обряд і перейшов на протестантизм; інші замовкли, а ще інші почали знов хилити ся на польський бік.

Та настав 1848 рік і разом віджили пригноблені Русини. Чим було для сільського народа знесенє панщини, тим для освічених Русинів було наданє конституції і свободи друку. Пригноблені та знеохочені доси товариші й наступники Шашкевича підняли голови, набрали духа. Як члени вільного, хоч і бідного та темного народа вони почули себе досить сильними на те, аби вистояти в боротьбі з Поляками, котрі у східній Галичині властиво не мали за собою ніякого народа і тільки силкували ся ловити його собі всякими штуками та брехнями.

В перших днях мая 1848 року завязало ся у Львові під проводом єпископа Яхимовича, каноніка Куземського та М. Малиновського і світських учених людей Борисикевича й Леонтовича перше руське товариство політичне „Руска рада

народна“, котре 10 мая приняло, а 15 мая, в сам перший день вільний від панщини, оголосило в першій числі першої руської газети „Зорі Галицької“ свою програму. Ось якими словами відзивала ся та „Рада“ до Русинів цілого краю:

„Ми Русини Галицькі належимо до великого руского народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує. Той нарід був колись самодільний, рівнав ся в славі найможнійшим народам Європи, мав свій письменний язик, свої власні устава, своїх власних князів; одним словом, був у добробиті, заможним і сильним“. І дальше згадавши про нещастя, які впали на Русь, про відступство панів і про занепад мови та народности руської „Рада“ вказує на надане конституції і ось якими словами відзиває ся до Русинів:

„Братя! сини так великої рускої родини! Мали бисьмо самі одні позістати і на далі в тім нещаснім замертвіню? Ні! Пробудив ся вже й наш лев руский і красну нам ворожит пришлість. Вставайтеж братя, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Встаньте, але не до звади і незгоди! Но двигнім ся

разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої спосібности, абисьмо не покрили ся ганьбою перед світом і не стягнули на себе наріканя поколінь наступних. Поступаймо з другими народами в любові і згоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повиннісьмо, будьмо народом!

Для свого ділання „Рада народна“ визначає ось які три точки:

„1. Першим нашим заданєм буде заховати віру і поставити обряд наш і права церкви і священників наших на рівні з правами других обрядів.

„2. Розвивати і підносити народність нашу у всіх її частях видосконаленєм язика нашого, запровадженєм єго в школах низших і висших, видаванєм письм часових, утримуванєм кореспонденцій з письменниками так нашими, як иншими до щепу славянського належними, розширенєм добрих і ужиточних книжок в язиці рускім і усильним старанєм впровадити і на рівні поставити язик наш на рівні з иншими в урядах публичних.

„3. Будемо чувати над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого і шукати поправи биту нашого на конституційній дорозі,

а права наші від усякої напасти і оскорблення стали і силне хоронити“.

Отсі думки стали ся підвалиною цілого дальшого розвою галицької Руси. Перший раз тут заговорили Русини прилюдно й свобідно про те, що доси тільки найрозумнійші тихцем думали або шептали; перший раз висказали самі про себе, хто вони й чого хочуть. І хоч висказали не все докладно і не дуже сміло, то все таки основа їх тодішньої програми й нині ще не змінила ся. Не диво, що та програма мала за собою відразу всіх галицьких Русинів і покликала всіх здібнійших до горячої праці. Можна сказати, що в 1848 році зроблено широкий розмах у всіх напрямх народнього життя, і коли би через неприявні обставини та через власну вину Русинів не було скінчило ся на тім розмаху, то були-б ми нині не там стояли, де стоїмо тепер.

Пригадаємо тут лише головні вчинки тодішніх Русинів. За приміром Головної Рускої Ради у Львові позавязували ся швидко подібні товариства по інших окружних містах Галичини для піддержування політичного життя по селах і місточках. Микола Синевідський заснував у Коломиї першу повітову бі-

бліотеку, аби околичні Русини могли читати та розвивати ся. Іван Озаркевич, також у Коломиї, устроїв перший руський аматорський театр і виставив на сцені „Наталку Полтавку“ Котляревського та деякі інші драматичні твори. За прикладом Коломиї почали Русини у Львові й Перемишлі також устроювати драматичні вистави, котрі багато причинювали ся до пробудження руського духа.

В Станіславові за почином о. Григорія Шашкевича, брата Маркіянового, тоді пароха в Угринові, скликали Русини на 3 (15) мая перше віче сполучене з народнім фестином. Такі віча в 1848 році були ще в Жовкві, Стрию, Дрогобичи, Тернополі, а ряд їх закінчило величезне руське віче у Львові д. 3 (15) мая 1849 року в першу річницю знесеня панщини.

Нема що мовити, уряд прихильно дивив ся на ті заходи Русинів. Вони були йому на руку, бо заступали дорогу революційним змаганням Поляків. Аби розбити Поляків і підкопати значіне Ради Народової, Стадіон пробував завести обивательську раду при губернії, так званий байрат, до которого покликав кількох видних Поляків, а також

і Русинів, у тім числі й єпископа Яхимовича. На засіданнях того байрату обговорювано між иншим справу сільських шкіл, і Яхимович підняв голос у обороні руської народности в школах людських¹⁾. Поляки дуже були лихі за се на Русинів і на Стадіонів байрат і зложили навіть пісню, що починала ся словами :

Błogosławiony, co na zgubę świata
Nie dał się nigdy wciągnąć do Bajratu,
Ani też kiedy ku ojczyźnie zdradzie
Zasiadał krzesło w Świętojurskiej radzie.

В маю 1848 р. був у Празі перший славянський з'їзд. Руска Рада вислала туди також кількох своїх делегатів, аби перед ширшим славянським світом заступали руську справу. Та тут Поляки поводили ся з Русинами дуже солоденько, завязали спільно з ними польсько-руську секцію і заключили навіть на письмі угоду, з котрої тут подаю головні точки.

„Відповідно до людности польської або руської в кождім окрузі —

¹⁾ Gazeta Lwowska 1848 r. N. 57, dodatek: Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych.

читаємо в тій угоді — має бути польська або руська мова урядовою. Всі уряди громадські та міські мають уживати тої мови, якою говорить більшість людности. Кожному мешканцеві краю вільно в зносинах із властями уживати мови польської або руської, і власть має йому відповідати тою самою мовою. Кождий горожанин краю без ріжниць народности має право бути урядником; при урядах невиборних повинні народности бути відповідно заступлені. В околицях, де людність мішана, урядник мусить посідати обі мови. В громадах мають школи вести ся мовою тої народности, яка має більшість, але меншість має право держати школу для своєї народности. В цілім краю в третій нормальній класі має бути в руських школах викладова мова польська, а в польських руська; гімназії будуть окремі для польської народности, а окремі для руської, і будуть засновувати ся в міру того, як буде горнути ся до науки молодіж одної або другої народности; в кожній гімназії буде викладати ся література обох мов. На університетах буде вільно викладати обома мовами. Признанє потреби й час поділу Галичини

на два окремі округи адміністраційні лишає ся законодавчому соймови“.¹⁾

Отсе і ще чимало дечого обіщували Поляки Русинам у Празі, аби показати иншим Слав'янам, які то вони щедрі та справедливі. А тим часом у краю все аж кипіло проти Русинів; польські газети кидали на них найдикійші брехні, підбурювали й без того розгорячковану людність до ненависти проти них, називали їх не инакше як „Świętojurcami“ (від львівської церкви св. Юра, при котрій жив руський митрополіт і инші проповідники руського народа, єпископ Яхимович, Куземський, Малиновський, Петрушевич), або навіть „Piekłojurcami“, відмовляли руські народности права до самостійного розвою, а руську мову називали відміною польської.

Не чуючи себе безпечними по містах, а особливо бачучи, що Поляки всюди позаводили собі гвардії народові, муштрують ся, рисують пляни — зовсім немов до війни лагодять ся і з Мадярами знюхують ся, Русини за почином

¹⁾ Див. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń sejmu galicyjskiego, rok 1869, posiedzenie z dnia 27 października (промова Лаврівського), а також брошуру: Kwestya ruska, Lwów 1876, стор. 85—86.

Куземського та Борискевича почали й собі заводити руські народні гвардії. Руські посла у Відні піднесли думку поділу Галичини на польську й руську. Нарід у краю радо прийняв ту думку і почав посилати до Відня петиції з підписами, котрих швидко набралося звиш 100.000. Аби заявити, що Русини й на полі духового життя чують ся в силі до пожиточної праці, руські проводирі скликали на д. 19. жовтня до Львова перший з'їзд руських учених, котрий відбув кілька засідань і ухвалив між иншим заснуванє першого руського просвітнього товариства „Галицько-руської Матиці“.

В комісії, вибраній державним соймом у Відні для уложеня конституції, була довга й завзята боротьба в справі поділу Галичини і прав руської народности. Проти Русинів виступив Земялковский. „Я належу до польської народности, — говорив він, — але коли винайдено й руську народність, то мушу сказати, що й я Русин і то найчистішої крови (?), якого може другого й не знайдете в Галичині. До марта 1848 був Русин, хто був грецької, а Поляком, хто польської релігії. В одній сім'ї був один Русин, другий Поляк. Хто викликав те

роздвоєнє, не треба згадувати, але се роздвоєнє релігійне, а не національне“. На се відповів Яхимович виказуючи, що Русини мають свою окрему історію, окрему мову, окреме письмо. „Географічне положенє та національні ріжницї між Поляками й Русинами промовляють за поділом Галичини; вона занадто довга, аби нею відповідно завідувати. У Поляків і Русинів не однакова мова, не однакове письмо; охорона руської мови в школах і урядах домагаєть ся поділу“.¹)

В обороні прав руської народности промовляв знаменито Чех Рігер. Приведу тут бодай важнійші місця з його промови: „Я люблю Поляків так само як люблю Чехів, бо ми братя; але признаю Русинів за самостійну народність. Я знаю Галичину з власного огляду, знаю її письменство і говорю тут зовсім безсторонно. Три міліони Русинів живуть у Галичині, 13 міліонів у Росії. Мої панове, 16-міліонової народ не пропаде, чи ви відділите його від Галичини, чи ні. Такого народа не затаїте, шастьпрасть не змажете з карти. Свобода

¹) A. Springer, Protokolle des Verfassungsausschusses im Oesterreichischen Reichstage 1848—1849, Leipzig 1885, стр. 20, 24—25.

слова додасть ваги руському елементови. Його література видихана свободою розтопить тверду кригу російського самодержавя. Се буде та Архімедова шруба, що розвалить те темне царство, відриваючи від него міліони закріпощених російських Русинів. Шануйте національне змаганє того народа, покликаного до самостійного житя, а переслідуваного доси й Поляками й Москалями, хоч би се для вас Поляків, духових панів у краю, було й як неприємно. Минув той час, коли освічені верстви надавали свій національний характер цілій масі народа. Ви знаєте, яке ненависне значінє придає Русин назві „Лях“, знаєте певно й кроваві докази на те в вашій недавній історії (різня в Горожані). Уступки, які ви робите Русинам для науки катехізму і для сільських шкіл, зовсім за малі. На славянськім зїзді в Празі Поляки ще найліпше порозуміли ся з Русинами. Дуже-б мені було жаль, як би мої щирі слова пройшли марно, як би Русинам тут не дано більших уступок. Коли Русинам не поможеть ся тут, то вони зуміють обернути ся деінде, і памятайте, мої панове, се вийде на шкоду не тільки польському

елементови, не тільки Австрії, але також справі свободи“.¹⁾

Швидко мине 50 літ від тої хвилі, коли були сказані ті слова. Рігер жие ще²⁾ і дай Боже йому жити ще много літ, хоча нїде правде діти, часи змінили ся і він змінив ся не в однім погляді. Та які-ж пророцькі були тоді його слова! Як би то нині стояла Галичина, як далеко пішли-б були наперед і польські й руські народні справи, просвіта, свідомість народня, як би в 1848 році Поляки були послушали його ради.

Конституція уложена сею комісією була корисна для Русинів. Правда, право вибору не було загальне, а обмежене лише на тих, хто платив що найменше 5 р. мк. безпосереднього податку; але за те не було палати панів ані курій виборчих. Рада державна мала складати ся з двох палат: з палати народів і з палати країв. До палати народів мали вибирати послів безпосередно в кождім краю, а до палати країв мали висилати своїх делегатів сойми краєві та сойми окружні. В краях мали бути так

¹⁾ А. Springer, там-же, стор. 30—32.

²⁾ Він родив ся в грудні 1818 р., а вмер у марті 1903 р.

само без курій вибирані сойми красві, а надто більші краї поділено на округи (Галичину на 10) з можливим узглядненем національних границь; у тих округах мали відбуватися свої окружні сойми, і вони мали право висилати також по двох делегатів до ради державної.¹⁾ Нема сумніву, що коли би ся конституція була ввійшла в жите, вона була би для Русинів дуже корисна, бо вони у всіх східно-галицьких округах були би мали більшість.

Та ба, уряд не допустив сеї конституції до ухвали державного сойму, але д. 4. марта 1849 оголосив свою власну, так звану „октройовану“, то-б то накинену конституцію, а 7. марта розвязав сойм. Ся накинена конституція не в смак була Чехам, і вони спротивили ся їй, так що вона також не ввійшла в жите. Від 1850 р. уряд узяв ся ще раз кермувати Австрією без конституції, поки не допровадив державу до великих нещасть і страт. Та про се не місце тут розповідати. Вернемо до Русинів.

Відносини якийсь час сприяли Русинам. В 1849 році заведено руську мо-

¹⁾ A. Springer, там-же, стор. 370, 373, 375, 377.

ву як обов'язкову не тільки в народніх школах, але і в гімназіях, а для підготовки професорів установлено катедру руської мови на львівськiм університеті. Сю катедру обняв товариш Шашкевича Яков Головацкий. Для повідомлювання загалу Русинів про те, що робить і задумує робити правительство, засновано у Львові урядову руську газету „Галичоруский Вістник“, а на її редактора покликано найздібнішого тоді руського письменника Миколу Устіяновича. Додаймо до того, що в бурях 1848 і 1849 року галицьким Русинам прийшло ся зблизити ся по троха з угорськими Русинами й з буковинськими, що на театрах виставлювано переважно твори українських письменників Котляревського, Писаревського та Квітки, — то побачимо, що розмах до правдивого, широкого і всестороннього національного життя в тім часі був дуже добрий, що пізнійшим поколінням майже на кождім кроці приходить ся навязувати до того, що вже було розпочато або бодай задумано в 1848 році.

На жаль, у Русинів не стало сили, вмілости та єдності, аби відповідно піддержувати всю роботу, розпочинану на стілько ріжних полях. Треба було про-

йти довгу та тяжку школу втрат, пустих сварів, сумнівів та недбалости, треба було аж через гіркі помилки доходити до розуму, сягати глибоше в народ, ґрунтувати будинок народнього життя не на піску урядової ані панської ласки, а на скалі власного свідомого, освіченого та зорганізованого народа.

Поправка: У цитатах на ст. 213 і 214 треба пододавати: т. II. ст. 4 і т. II. ст. 5—6.

О П О В І С Т К А.

Українсько-руська Видавнича Спілка видала досі отсі книжки :

В першій серії :

		Ціна в коронівій вал.	
1.	С. Ковалів. Дезертир інші оповідання . . .	1·60	Кор.
2.	Іван Франко. Поєми	1·60	„
3.	О. Кобилянська. Покора і інші опов. . . .	1·40	„
4.	Гю де Мопасан. Дика пані і інші оп. . . .	1·30	„
5.	І. Франко. Полуйка і інші борисл. оп. . . .	1·40	„
6.	Н. Кобринська. Дух часу і інші оп. . . .	1·60	„
7.	Кнут Гамсун. Голод. Роман	2·20	„
8.	Леся Українка. Думи і мрії. Поезії. . . .	1·60	„
9.	С. Ковалів. Громадські промисловці, опові- даня	1·60	„
10.	У. Шекспір. Гамлет, принц данський . . .	1·80	„
11.	Генрик Понтонідад. Із хат. Оповід. . . .	1·40	„
12.	Богдан Лепкий. З життя. Оповідання. . . .	1·20	„
13.	Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60	„
14.	М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповідання	1·60	„
15.	У. Шекспір. Приборкана гоструха	1·40	„
16.	Панас Мирний. Лихі люди	1·40	„
17.	В. Короленко. Судний день	1·20	„
18.	У. Шекспір. Макбет	1·60	„
19.	К. Іуцков. Уріель Акоста	1·40	„
20.	У. Шекспір. Коріолян	1·80	„
21.	М. Яцків. В царстві сатани	1·60	„
22.	Панас Мирний. Морозенко	0·90	„
23.	Леся Мартович. Нечитальник	1·60	„
24.	М. Коцюбинський. По людському	2·00	„
25.	В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1·00	„
26.	Василь Стефаник. Дорога, новелі	1·60	„
27.	У. Шекспір. Юлій Цезар	1·60	„
28.	Л. Толстой. Відроджене (3 томи)	3 60	„
29.	К. Гавлічек-Боровський. Вибір поезій . . .	1·60	„
30.	Ф. Заревич. Хлопська дитина	1·80	„

31.	І. Франко. Коваль Бассім	1 60	Кор.
32.	У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1 80	"
33.	Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея	3 00	"
34.	О. Катренко. Пан Природа і ин. оповід.	1 40	"
35.	У. Шекспір. Багато галасу з нечева	1 60	"
36.	Іван Франко. Сім казок, невелі	1 40	"
37.	С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1 60	"
38.	У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1 80	"
39.	К. Сроковський. Оповідання	1 40	"
40.	А. Кримський. Пальмове гілля	3 00	"
41.	О. Коныський. Молодий вік М. Одиця	2 00	"
	на ліпшій папері	3 00	"
42.	Гю де Мопсан. Горля і инші оповід.	1 30	"
43.	В. Кравченко. Буденне житє. Оповід.	3 00	"
44.	У. Шекспір. Король Лір	1 80	"
45.	Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3 00	"
46.	Г. Гайне. Подорож на Гарц.	1 20	"
47.	І. Франко. Захар Беркут	1 60	"
48.	У. Шекспір. Міра за міру	1 40	"
49.	М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. оп.	2 00	"
50.	О. Стороженко. Марко проклятий	1 40	"
51.	С. Ковалів. Риболови	2 00	"
52.	Марко Вовчок. Народні оповідання, т. I.	2 00	"
53.	П. Мирний. Серед степів Оповідання.	3 00	"
54.	Е. Ярошинська. Перекиньчики	2 60	"
55.	В. Винниченко. Повісти й оповід.	3 00	"
56.	Л. Мартович. Хитрий Панько	1 50	"
57.	В. Вересасв. Записки лікаря	3 00	"
58.	М. Вовчок. Народні оповідання, Т. II.	2 00	"
59.	М. Горький. Мальва і инші опов.	2 50	"
60.	М. Дерлиця. Композитор і ин. опов.	2 00	"
61.	В. Заєр. Легенди	2 40	"
62.	А. Чехов. Змора і инші опов.	2 40	"
63.	Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инші оповідання	1 80	"
64.	Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2 00	"
65.	А. Чайковський. Оповідання	2 00	"
66.	Марко Вовчок. Народні опов. т. III.	3 80	"
67-68.	І. Левицький. Хмари	4 80	"

69—70. Е. Золя. Жерміналь	6'00	Кор.
71. О. Маковей. Оповідання	3'00	"
72. І. Франко. На лоні природи	3 60	"
73. Кар. Кавцкі. Народність і її початки	1 00	"
74. Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах	0'90	"
75. Фр. Енгельс. Початки родини	1'90	"
76. Ш. Сеньобб. Австрія в ХІХ століттю	1'20	"
77. В Будзиновський. Хлопська посілість	2'40	"
78. К. Флямарион. Про небо	2'40	"
79. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)		
80. С Стенняк. Підземна Росія	3'40	"
81. Адріян. Аграр. процес у Добростанах	1'40	"
82. І. Тен. Фільософія штуки	1'40	"
83. Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4'00	"
84. Е. Феррієр. Дарвінізм	1 70	"
85. Й. Конрад. Національна економія	2'30	"
86. В. Стефанік. Моє слово, оповідання	4'00	"
87. Ж. Масперо. Старинна історія східних на- родів, т. І	2'80	"
88. М. Коцюбинський. У грішний світ	2'00	"
89. М. Карсєв. Фільософія культурної й со- ціальної історії ХІХ ст.	2 80	"
90 О. Кобилянська. До світа. Новелі	2'40	"
91. О. Авдікович. Моя популярність	2'60	"
92. Е. Фрас. Нарис геології	1 60	"
93 Б. Ленкий. Кара та інші оповідання	2'40	"
94—95. П. Стороженко. Історія західно-євро- пейських літератур до кінця ХVІІІ ст.	4'40	"
96. Г. Байрон. Чайльд Гарольд	1'80	"
97. М. Драгоманів. Шевченко, українофіли й соціалізм	2'00	"
98. Марк Твайн. Том Соєр	3—	"
99—100. Е. Шілер. Політ. іст Палестини	3'50	"
101. І. Франко. Місія. Чума. Казки і сатири	2'80	"
102. З. Гінтер. Історія геогр. відкрить у ХV—ХVІ ст.	2'20	"
103. Л. Толстой. Козаки	2'40	"
104—105. М. Драгоманів. Листи до Ів. Франка і інших, т. І	3'40	"

106.	В. Самійленко. Українці. Поезії	2-00	Кор.
107.	Др. А. Форель. Гігієна первового і духового життя	2-40	"
108.	І. Франко. Машіцулянтка	2-40	"
109.	Р. Єрінґ. Боротьба за право.	1-50	"
110.	А. Володиславич. Орли, комедія	2-20	"
111.	І. Франко. Voа constrictor.	2-20	"
112.	М. Драгоманів. Листи до Івана Франка і інших, т. II.	4-40	"
113.	Іван Франко. Лис Микита	1-30	"
114.	Граф де Ке де Сент Емур. Анна Русинка, королева Франції	0-80	"
115.	Г. Гайне. Фльорентійські ночі	1-40	"
116.	Ів. Франко. Нарис історії української літератури	4-00	"
117.	С. Ковалів. Похрестник і ин. оповід.	2-60	"
118.	Ів. Франко. Молода Україна	2-00	"
119.	Ів. Франко. Учитель, драма брош.	0-70	"
120.	Л. Журбенко. Філістер	3-50	"
121.	С. Ковалів. Чародійна скрипка, опов.	1-60	"
122.	С. Ковалів. Писанка	2-00	"
123.	С. Ковалів. В остатній лавці.	2-40	"
124.	І. Франко. Давне й нове, поезії	3-40	"
125.	А. Кримський. Андрій Лаговський,	3-00	"
127.	М. Яцків. Огні горять.	2-50	"
128.	К. Біхер. Початки народ господарства	2-20	"
129.	О. Нижанковський. Українсько-руський співаник з нотами	2-20	"
130.	С. Ковалів. Щаслива бабуня.	2-30	"
131.	А. Сінклер. Герой капітала, повість.	1-20	"
132.	І. Франко. Батьківщина	1-60	"
133.	М. Коцюбинський. Дебют, опов.	2-70	"
134.	Т. Сулима. Народні оповідання	1-34	"
135.	Гр. Коваленко. Жарти життя	3—	"
136.	В. Гнатюк. Народні казки	1-50	"
137.	А. Доде. Оповідання. брош. —	56	"
138.	М. Коцюбинський. Тіни забутих предків (друкується).		
139.	О. Кобилянська. Через кладку (друкується).		
140.	М. Яцків. Блискавиці (друкується).		
141.	М. Чернявський. Богови невідомому	2—	"

У другій серії вийшли :

Ціна в короновій вал

1. М. Грушевський. Б. Хмсльницький	0 20	Кор.
2. Курцій Руф. Фільотас	0 20	"
3. В. Наумович. Величина звiздяного свiта	0 15	"
4. Панас Мирний. Лови	0 06	"
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0 26	"
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джуґур	0 10	"
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0 10	"
8. А. Чехов. Каштанка	0 15	"
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0 15	"
10. Е. Золя. Напад на млин	0 20	"
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звiзди	0 15	"
12. Г. Квітка. Маруся, друге видане	0 50	"
13. М. Левицький. Умова для селян спілок	0 20	"
14. П. Куліш. Оріся	0 06	"
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0 20	"
16. О. Стороженко. Оповідання. І.	0 20	"
17. В. Барвінський. Досліди з поля статистики	0 20	"
18. В. Короленко. Ліс шумить	0 20	"
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0 40	"
20. В. Гіґо. Кльод Іе	0 25	"
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині.	0 25	"
22. П. Мирний. Лихий попутав	0 40	"
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0 30	"
24. Ів. Франко. Украдене щасте (видане друге)	0 56	"
25. С. Ефремов. Національне питанє в Норвегії	0 30	"
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0 30	"
27. М. Драгоманів. Два учителі	0 40	"
28. Е. Золя. Повінь	0 30	"

29. С. Томашівський. Київська козаччина 1855 р.	0 10	Кор.
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0 35	"
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0 35	"
32. Люкіян. Юпітер у клопотах	0 35	"
33. М. Костомарів. Лицмо до ред. „Колокола“	0 20	"
34. М. Гоголь. Вій...	0 40	"
35. І. Раковський. Вулкани	0 20	"
36. І. Фльобер. Іродіяда	0 30	"
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці .	0 30	"
38—39. І. Тургенєв. Ася	0 40	"
40. Л. Боровиковський. Маруся	0 25	"
41—42. Данте Аліґері. Пекло, пісня I—X . .	0 40	"
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0 70	"
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната . . .	0 90	"
49—50. О. Бодянський. Українські казки . .	0 50	"
51. Е. Золя. Смерть Олівіє Бекайля	0 25	"
52. Е. Уайт. Розвій астроном. поглядів . . .	0 45	"
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (3 пісня)	0 25	"
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів . . .	0 45	"
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча . . .	0 55	"
57. В. Брайтенбах. Біологія в XIX в.	0 25	"
58—59. М. Горький. На дві життя	0 70	"
60—61. М. Верн. Біблія, студія	0 40	"
62—63. Г. Кляйст. Маркіза О.	0 40	"
64. М. Карсєв. Філософія історії	0 25	"
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1 50	"
68. Ш. Сеньобо. Міжнародні революційні партії	0 40	"
69—71. І. Тургенєв. Весняні води	1 30	"
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву . .	0 30	"
73—74. П. Куліш. Українські оповідання . . .	0 90	"
75. Ф. Ляссаль. Про суть конституції	0 30	"
76—77. А. Шаміссо. Петро Шлеміль	0 70	"
78. М. Драгоманів. Літ.-сусп. партії в Галичині	0 40	"
79. Д. Мордовець. Оповідання	0 60	"
80. О. Кониський. Листи про Ірландію	0 45	"

81—82. І. Левицький. Гуморески	0.75	Кор.
83. Ю. Візнер. Житє ростин у морі	0.15	"
84—85. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда, IV—VI	0.80	"
86. В. Антонович. Польсько-укр. відносини	0.40	"
87. І. Турґенєв. Муму	0.30	"
88—90. А. Кримський. Мусульманство і його бу- дучність	1.70	"
91—91. О. Стороженко. Оповідання. II.	1.10	"
93. А. Д. Уайт. Розмови з Л. Толстим	0.30	"
94—96. Ф. Купер. Звіробійник	1.60	"
97—98. О. Вайсмаєр. Про туберкульозу	0.90	"
99—100. О. Стороженко. Оповідання III.	0.85	"
101. Л. Толстой. Схаменіть ся (вичерпане)		
102—103. В. Гаршин. З війська. Оповідання	0.80	"
104—105. Л. Фер. Будда і Буддизм	0.80	"
106—107. С. Круть. Записки з рос.-тур. війни.	1.10	"
108. М. Кос. Про полові справи (друге виданє)	0.50	"
109—110. М. Козловський. Мірти й кипариси в оправі	0.90 1.30	" "
111. Моріс Верн. Євангеліє, студія	0.40	"
112—113. Л. Толстой. Севастопольські оповідання	1.20	"
114. В. Антонович. Чари на Україні	0.45	"
115—117. Тисяча й одна ніч. I., друге виданє	1.60	"
118. І. Теп. Нариси із старинного сьвіта	0.65	"
119—120. О. Стороженко. Оповідання. IV.	0.80	"
121. М. Драгоманів. Козаки	0.30	"
122. П. Куліш. Листи з хутора	0.50	"
123. Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське житє	0.60	"
124—126. Тисяча й одна ніч. II.	1.40	"
127. III. Сеньобо. Церква й католицькі партії в XIX ст.	0.45	"
128—129. Лев Толстой. Кавказькі оповідання	1.00	"
130. Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI—XVII ст.	0.35	"

131—132.	І. Тургенєв.	Кляра Мілч	0·60	Кор
133—134.	Е. Цеклер.	Єзуїти	0·75	”
135—136.	І. Франко.	Semper tiro (поезії)	1·00	”
		в оправі	1·60	”
137—138.	А. Д. Уайт.	Розвій поглядів на вселенну	0·90	”
139—141.	Тисяча й одна ніч. III.		1·80	”
142.	Др. А. Форель.	Про алькоголь	0·20	”
143.	С. Черкасенко.	Хвилини, поезії	0·56	”
144.	А. Оляр.	Від монархії до республіки	0·40	”
145.	О. Тесленко.	Страчене житє	0·56	”
146.	Г. Цеглинський.	Кара совісти	0·60	”
147.	Г. Цеглинський.	Шляхта ходячкова	0·70	”
148.	Г. Цеглинський.	Соколики	0·80	”
149.	М. Левицький.	Дурисвіти	0·34	”
150.	І. Франко.	Зівяле листє . . бр. 1·40 опр. 2—	”	”
151.	Я. Невестюк.	Кандидат, комедія	0·60	”
152.	І. Франко.	Панські жарти . бр. —·90 опр. 1·40	”	”
153.	І. Франко.	Вавилонські гимни	0·60	”
154.	І. Франко.	Мойсей	0·60	”
155.	І. Франко.	Панщина	1·00	”
156.	Тисяча й одна ніч. IV.	(друкуєть ся).		

У третій серії вийшли:

Ціна в короновій

1. **АКОРДИ**, антологія української поезії смерти Шевченка до найновіших часів під ред. Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панк-вича, люксус-видаве, по ціні 6, 7-50, 8, 8-50 і 10- — 10
2. **В. Забіла**. Пісні крізь сльози 0-80
3. **Петербурзька Академія Наук** у справі знесення заборони українського слова — 60
4. **О. Вишневський**. На переломі 1-20
5. **С. Томашівський**. Володимир Антонович (вичерпане).
6. **Задачі статистичного досліджу ав-стрійської України** 0-30
7. **Мова (В. Лиманський)**. Старе гніздо — молоді птахи 2- —
8. **Ів. Франко**. Великий шум 1-40
9. **Марко Вовчок**. Посмертні оповідання 2-10
10. **М. Лозинський**. Польська народова демократія 1-40
11. **Й. Боср**. Сила віри, повість 1-40
12. **К. Гамсун**. Пац, повість 1-12
13. **О. Кобилянська**. В неділю рано зіле копала 2-24
14. **Р. Кіплінг**. Оповідання. 1-70
15. **С. Лягерлеф**. Королева півночі, оповід. 2-24
16. **Б. Ібанієс**. Хатина, повість. 1-70

Всі видання Видавничої Спільки має в виключній р продажі Книгарня Наукового Товариства імени Шевче у Львові, Ринок ч. 10 (до Росії висилає по ціні к 45 коп. за одну корону). Сама Видавнича Спілька не маєть ся продажею і висилкою книжок.

Φ III
Π-168 1913

Ціна 1 Кор.

34.299

$\Phi \frac{I}{\pi-168}$